

Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527-1529.

Af Martin Schwarz Lausten

Den 8. april 1529 indledtes i Flensborg disputationen om nadverforståelsen mellem sværmeren Melchior Hoffman¹ og de lutherske prædikanter fra Slesvig og Holsten med Bugenhagen som opmand og under hertug Christians tilstedeværelse. Hoffmans ophold i Holsten, disputationen i Flensborg og dommen ved denne, der er blevet betegnet som »die Hauptkatastrophe« for Hoffman², danner et vigtigt afsnit i Hoffmans liv og i ikke mindre grad i hertugdømmernes reformationshistorie. Vi får her dels et indtryk af de første prædikanterens lære i den lille lutherske fyrste-

¹) Den mest udførlige beskrivelse af Melchior Hoffmans liv og lære gives i Friedrich Otto zur Linden: »Melchior Hoffmann, ein Prophet der Wiedertäufer«. Haarlem 1885. Andre er W. I. Leenderts: »Melchior Hoffmann«. Haarlem 1883. B. N. Krohn: »Geschichte der fanatischen und enthuasiastischen Wiedertäufer — —«. Leipzig 1758. — C. A. Cornelius: »Geschichte des Münsterischen Aufruhrs«. I. Leipzig 1855. Den i 1954 trykte prisopgave »Melchior Hoffman als Religiöser Denker« af Peter Kawerau (i: »Verhandelingen rakende den Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst — — uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap«) Haarlem 1954, bygger i sin korte beskrivelse af Hoffmans liv på v. Lindens og Leendertz' værker. Selve disputationen i Flensborg nævnes kun kort. — I Torsten Bergstens »Balthasar Hubmaier« (i: »Acta Universitatis Upsaliensis« 3 Kassel 1961, nævnes Hoffmans betydning for døberbevægelsen i Nordtyskland kort, hans apokalyptiske tanker og hans lighed i lære med Hans Hut (p. 470). En særlig gennemgang af disputationen i Flensborg foreligger ikke. Köhler redegør for denne, men hefter sig i særlig grad ved Bugenhagens tale (»Zwingli und Luther. Ihr Streit um das Abendmahl. I.«)

²) C. E. Kruse: »Melchior Hoffman in Holstein« (»Schlesw.-Holst.-Lauenbg. Provinzialberichte«, 1813, p. 501).

kirke, og dels får vi et levende indtryk af denne kirkes nære direkte forhold til Wittenberg og Luther.

Det vil være yderligere grund til at beskæftige sig med denne begivenhed, at Det Kgl. Bibliothek København ejer adskillige skrifter både af Hoffman og mod ham af de lutherske prædikanter og lokalreformatorer, Nicolaus Amsdorff, Marquard Schuldorf, Eberhard Weidensee, som tidligere forskere til dels kun har kendt gennem referater.

Som vigtigste kilde til selve disputationen må anses den af Johan Bugenhagen i 1529 udgivne »Acta der Disputation, die sache des Hochwirdigen Sacraments betreffend, im 1529. Jar, des Donnerstags nach Quasimodo geniti, geschehen. Wittemberg 1529«³. Denne bog indeholder først et grundigt referat af disputationen, nedskrevet under denne af sex edssvorne notarer (se nedenfor not. 60) og desuden Bugenhagens tale (på 111 sider!) ved disputationen. Imidlertid har man også fra modpartens side skriftligt vidnesbyrd om disputationen, idet der samme år udkom et lille skrift på 16 sider, hvori man i dialogform behandler begivenheden i Flensborg. Skriftets titel er »Dialogus vnd gründliche berichtung gehaltner Disputation im land zu Holsten vnderm König von Denmarck, vom Hochwirdigen Sacrament, oder Nachtmal des Herren. Im gegenwertigkait Kun. Ma. Sun Hertzog Kersten samt Künig. Raten, vilen vom Adel, vnd grosser Versammlung der Priesterschaftt«. Skriftet bærer hverken forfatternavn, årstal eller bynavn. Imidlertid ved vi fra Bugenhagens »Acta ...«, at dette skrift udkom i 1529⁴. Bugenhagen anser Hoffman for at

³) Et exemplar findes på Det Kgl. Bibl. Kbh.

⁴) Bugenhagen skriver i »Acta ...« (L, 8), at lige før denne skulle trykkes og udgives fik han et skrift i hænde, der bærer den ovenfor nævnte titel. Dog skriver B. at dette skrift var trykt i Strasburg; videre siger han: »Nicht lange dar nach ward mir auch der selbe Dialogus zu geschickt von Auspurg, der war aber nicht bey geschrieben wo er gedrucht were«. — Det exemplar som findes på Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. må være af samme art som sidstnævnte.

være forfatteren; han vil også her blive betragtet som sådan⁵. Endelig foreligger en tredje kilde til disputationen, en beretning af en kapellan fra Bremen, der personlig var til stede. Denne kapellan, Johann Osberch, skrev i 1532 et »Zeugniss« om Johan van Campen, en af de personer, der ved disputationen blev dømt sammen med Hoffman (se not. 73), og han beskriver heri bl. a. en del af disputationen⁶.

Inden behandlingen af Hoffmans virke i Holsten og disputationen i Flensborg vil det være nødvendigt først kort at redegøre for Hoffmans tidligere færd og hans forbindelse med Wittenberg-teologerne.

Efter at have startet sin virksomhed som luthersk lægprædikant i Livland kom Melchior Hoffman, der af profession var buntmager, »Kürschner«, »Peltzer«, fordrevet fra flere byer til Stockholm, hvor han ifl. sine egne ord optrådte som »der teutschen Prediger«⁷. Herfra — også tvunget bort — tog han til Holsten og har her forsøgt at slå sig ned i Lybæk i 1527. Imidlertid foretager han nu, i 1527, en rejse til Magdeburg⁸, hvor han opsøger Amsdorff.

⁵) Skriftet er affattet ganske i Hoffmans stil og må efter dets indhold at dømme være skrevet af en person, der deltog i disputationen — på Hoffmans side. Köhler nævner imidlertid som mulighed, at Bucer kan have været forfatteren (»Zwingli und Luther. Ihr Streit um das Abendmahl.« I. p. 792). Dette ville dog forudsætte, at han har fået hele disputationen i alle detaljer gennemgået af Hoffman.

⁶) Aftrykt i C. A. Cornelius' anf. skr. p. 300 under titlen: »Zeugniss des Caplans Johann Osberch zu Moln enthaltend. Beilag zu einem Brief des Rathes von Lübeck an den Rath von Soesth 1532, Dec. 11«. Originalen fra »Stadt Archiv zu Soest«.

⁷) »Dialogus . . .« A, 2. — Om Hoffmans virke i Sverige se Knut B. Westman: »Reformationens genombrottsår i Sverige«, Uppsala 1918, især p. 314—324. Endv. H. Sandblad: »De Eskatologiska Föreställningar i Sverige under Reform. och Motreform.« Uppsala 1942. p. 48—56.

⁸) ibd. A, 2. Det er usikkert, om H. foretog denne rejse til Magdeburg og Wittenberg før eller efter han af Frederik d. I blev udnævnt til prædikant i Kiel.

Hoffman var oprindelig begejstret Luther-tilhænger⁹, men denne begejstring tog snart form af en yderliggående radikalisme, og samtidig beherskede forestillinger om de sidste tider ham mere og mere¹⁰. I hans fodspor fulgte uroligheder, billedstorme etc. Luther begyndte at blive betænkelig ved hans fremgangsmåde og lære. Da Hoffman ankom til Magdeburg og opsøgte Amsdorff var denne allerede blevet advaret imod ham af Luther¹¹, der bl. a. skrev: »Melchiorem illum prophetam Livoniensem, si venerit, ne suscipias amice, neque familiariter. Passus sum serias litteras ob meum testimonium, quod illi stultus et deceptus dedi. Nam hoc fretus coepit illic ipsos praedicatores contemnere et superbire. Prorsus mihi displicet homo et spiritus ejus, qui injussus est et non vocatus insanit ambu-

⁹) I juni 1525 er Hoffman i Wittenberg og skriver sammen med Bugenhagen og Luther til prædikanterne i Livland. (Luthers brev i WA 18,417. — Hoffmans brev i Enders: Luthers Briefwechsel, bd. 5, 206 f.). De synspunkter, Hoffman her lægger for dagen, viser ham som stående på Luthers lære i spørgsmål om trosretfærdighed og prædestinationslæren. Dog allerede her synes tanken om Kristi snare genkomst vigtig. Men han advarer heftigt mod »die Schwirmgeister« — »Vor ihrem Rotten hutet euch als vor Gift und Dampf. Weh den falschen Propheten! . . .« p. 215).

¹⁰) Under sit korte ophold i Sverige skrev Hoffman »An de gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninge, van Melcher Hoffman sich tho wachten vor falschen lere de sich nu ertzeighen unde inrithen, under de sthemme götliker worde. M D XXVI«. Desuden »Das XII. Capitel des propheten Danielis ausgelegt, und evangelion des andern sondages gefallendt inn advent, und von den zeychenn des jüngsten gerichtes auch vom sacrament, beicht und der absolution, eyn schöne unterweisung an die in Lieflandt und eyn yden christen nutzlich zu wissen. M D XXVI«. (Linden, anf. skr. p. 81.)

¹¹) Luthers brev til Amsdorff af 17. maj 1527 (WA Briefw. bd. IV, 202) Linden mener på grundlag af dette brev (p. 109) at H. i forvejen havde skrevet til Amsd., at han ville opsøge ham, og at denne da havde spurgt Luther til råds. At dette imidlertid ikke kan være tilfældet ses af de senere stridsskrifter: Amsdorff gør (i »Das Melch. Hoffman ein falscher prophet ist . . .« B, 1). det netop til en anklage, at Hoffm. rejser uopfordret, men Hoffm. svarer (i »Das Nic. Amsdorff ein falscher prophet ist . . .« C, 2) at dette er tåbelig tale, at han ikke sender bud i forvejen alle steder for at blive modtaget pænt i hver by!

lans mirabilibus supra se. Si venerit, jube eum suae vocationi h. e. pellificio vacare et a prophetando vacare cessareque, donec in ecclesiam admissus fuerit, auditus et judicatus. . . .» Amsdorff har i allerhøjeste grad rettet sig efter Luthers ord. Efter et voldsomt ordskifte viste han simpelthen Hoffman døren! Senere siger Amsdorff selv, at han var både trodsig, stolt og vred¹².

Hoffman opgiver dog ikke håbet om at vinde de førende reformatorer for sin lære, hans eskatologiske forestillinger og allegoriske skriftfortolkning og tager derfor til Wittenberg, hvor han ligeledes kommer til at tale forgæves. Resultatet af dette ophold beretter han selv i et skrift fra 1528¹³: »Do ick mynen Lereren tho Wittemberch solck eine grundt an den Dach stelleden, unde der Scrifft klar nach wolde, do moste ick armes Wörmeken ein grotter Sünder wesen, unde vor einen Drömer gehalten werden, unde also schentlick geschendet, gelastert unde voracht . . .«. — Luther har uden tvivl i voldsomme vendinger bedt ham holde op med alle sine fantastiske spekulationer, hans lære om »figuren« osv. og prøvet at få ham bort fra disse drømmerier og ned på jorden igen. Hoffman, der allerede nu betragtede sig som et af Gud særligt udvalgt redskab — Luther omtaler ham i ovenn. brev til Amsdorf som

¹²) i »Das Melchior Hoffman ein falscher prophet . . . ist« B, 3. Muligvis havde Amsdorff ansvaret for, at Hoffmann kom i fængsel en kort tid i Magdeburg. Amsdorff lå i forvejen i strid med sværmeren dr. Cy-cloff. Hoffm. beretter om dette møde: »— da ich zu dir in Magdeburg quam, werstu mir so hart, das ich dich auch faren lies, vnnd zu Königlich-licher wurden Caplan sprach, der mit mir war, da sicht man, was fur auffgeblasen geister hie sein«. (Das Nicl. Amsd. . . C, 1).

¹³) »Dat erste Capitel des Evangelisten St. Mattheus, geprediget vnd uthgelegt thom Kyll dorch Melchior Hoffmann, Könincklicker Majestat tho Dennenmarcken gesette Prediger. — Gedruckt thom Kyll, ym ja re MD XXVIII. »Skriftet er tilsyneladende gået tabt. M. Krafft har ejet et exemplar (jvf. »Ein zweyfaches Husumer Jubelgedächtniss«. Hambg. 1723. p. 106) derfra titlen. — Som bilag nr. VIII, p. 441 aftrykker han hele skriftets fortale.

»prophetam Livoniensem«! — har ikke kunnet forstå, at de lærde ikke også kunne se sandheden, og bitter er han taget bort, atter til Magdeburg, hvor han nu søger forbindelse med den lutherske menighed. Dette havde han allerede søgt første gang. Amsdorff så faren herved og skrev et advarende og formanende skrift til sin menighed »Ein vormanung an die von Magdeburg das sie sich vor falschen Propheten zu hüten wissen«¹⁴. Hoffman svarer med et skrift til Amsdorff¹⁵, og denne skriver atter mod Hoffman. Men denne gang svarer Hoffman tilsyneladende ikke — men sender Amsdorffs skrift, med sine egne kommentarer vedføjet, til Luther! Luther sender brev til Amsdorff og omtaler bl. a. dette, men siger, at han vil advare mod Hoffman, hvor han kan, da også Marquard Schuldorf, den lutherske prædikant i Slesvig by, har skrevet til Luther om Hoffman¹⁶. Hoffman er imidlertid atter kommet til Holsten, hvor han først gør et kort ophold hos præsten ved St. Nikolajkirken i Hamburg, Zegenhagen, hvortil han kom »als ein verjagter Betteler« og præsten giver ham »ein zehr penig«¹⁷. Hoffman fortæller iøvrigt selv i »Dialogus« (A,2) »Der selbig Kürssner kam mit weyb vnd kind in das land zu Holsten, da liess jn König Friderich von Denmarck zu jm fordern, vnnd wolt seine Sermones

¹⁴) Om dette skrift siger Hoffm. (i »Das Nicl. Amsd. . . «) »... vnd dieweil ich zu Wittenberg war, machstu ein schand büchlein auff mich. vnd schriebest mir schandt vnd lügen vber... vnd mich ym selben buchlein schendest fur einen falschen propheten, lögner, vnd teuffel, das du yn ewigkeit nicht solt gut thun.«

¹⁵) »Auff dein treiben hab ich dir yn einem büchlein ein antwort gegeben ynn aller liebmüt, vnd dir nur dein vngerechtigkeit verzelt«. (»Das Nicl. Amsd. . . « C, 1)

¹⁶) Luthers brev til Amsdorf d. 30. dec. 1527 WA Briefw. bd. IV, 311.: »Melchior ille Hofmann ad me misit quarternionem a te editum, cum scholiis in te, sed Marquardus sic testimonium de eo scribit, ut mihi totus sit suspectus multis modis, vanus, vix quieturus, nisi malum sibi conciliet. Monebo, ubi potero, ut sibi caveant ab illo«.

¹⁷) »Acta der disputation . . . « N, 1.

hören. Da er nun Gotswort rechtschaffen leert, nam jn der König an für seinen diener, vnd gab jm brieff vnd siegel im gantzen land zu Holsten das wort Gots zu predigen, wa es jm geliebet vnd befestiget jn fürnemlich zum Kyll zu ainem prediger, nam all sein hab vnd gut in seinem schutz, weyb, kind, vnd all die seinen zu handthaben, schützen, vnnd beschirmen, in allen rechtfertigen Christlichen sachen¹⁸. Fra nu af smykkede Hoffman sine skrifter med titlen »kgl. prædikant i Holsten«¹⁹! Dette havde, vil man senere se, naturligvis den ønskede virkning, især sydpå, idet det foruden at være en større gevinst for Hoffman i den strid der kort efter atter blusser op med Amsdorff, af nogle også blev opfattet på den — sikkert også af Hoffman ønskede — måde, nemlig at han var hofprædikant hos Frederik d. I²⁰.

Hvorledes nu Hoffman rent praktisk har grebet sit virke an her i Holsten, ved vi ikke, men sandsynligt er det, at han er rejst fra by til by og forkyndt sin lære. Vi kender kun til hans virke i Kiel, hvor han blev præst ved byens St. Nikolajkirke²¹, hvor også Wilhelm Pravest var præst.

¹⁸) »Denn der getrewe handthaber des götlichen worts, Königliche wurde von Denmarck, kent mein lere vnstrefflich mit seinen gelerten helden wol gepröbet vnd versucht . . . « (Das Nicl. Amsd. C, 2).

¹⁹) jvf. not. 13. — Titlen på det første skrift mod Amsd.: »Das Niclas Amsdorff der Magdeburger Pastor ein lügenhafftiger falschen nasen geist sey, oftentlich bewiesen durch Melchior Hoffman. Königlicher wurden gesetzter prediger zum Kyll, ym lande zu Holstein. Du bist mein zuuersicht, ein starcker thurm vor meinen feinden. Psalm. 61. MD XXVIIJ«. Et exemplar findes i Det Kgl. Bibl. Kbhvn. — I 1926 udgaves det som fotoaftryk i 4. Sonderheft af »Schr. d. Vereins f. Schl.-Holst. Kirch. gesch. Gerhard Ficher siger her i et efterskrift, at dette skrift er det ældste i Kiel fremstillede trykte, der findes. Et exempl. angives af F. at være i »Königsberg Bibliothek«. Linden har ikke direkte benyttet skriftet, men støtter sig til Krohns referater deraf (anf. skr. not. 1) Heller ikke Leendertz har haft skriftet til benyttelse:» . . . ook van Hoffmanns Apologie tegen Amsdorff kennen wij weinig meer dan den titel« (anf. skr. p. 110).

²⁰) se nedenf. p. 250.

²¹) C. E. Kruse (anf. skr. p. 524). »Dass Hoffmann in der im pastorat

Denne havde tidligere været munk i Bordesholm men optræder nu tilsyneladende som evangelisk prædikant og synes hurtigt at blive dybt forarget over Hoffman, hvorfor han skriver brev herom til Luther²². Han indleder dette med at berette, hvor mange voldsomheder og »skandaler« der sker i ly af »libertas evangelicae« og fortæller så om Hoffmans person og lære: »— Advenit ad nos quidam, qui se fatetur evangelii promotorem Christi seque destinatum jactitat a Deo, et quicquia dixerit, pro lege, pro evangelio complectendum persuadere nititur, nec tamen latini sermones sapit quicquam (ut dicit) homo, Melchior nomine, pellifex quondam, qui temere imo et scripto tradidit de nouissimo die mundumqve finiendum infra septennium²³. Alia multa forent insinuanda, sed nolui te meis rudibus literis amplius gravare, maxime cum audiam, te infirmitate corporis gravari. Si Dei amore dignatus fueris mihi rescribere meque informare, id pro grato haberem pro viribusque juxta posse recompensarem; . . .«.

Dette brev har gjort dybt indtryk på Luther og har oprørt ham, dels fordi både Amsdorffs og hans egne hestillinger til Hoffman om at holde sig til sit håndværk og ikke give sig af med at prædike og profetere intet har hjulpet, snarere tværtimod, og dels fordi Luther heri ser den alvorlige fare, Hoffman kunne blive for den spæde evangeliske kirke i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Han skrev derfor kort efter til Prævest²⁴. Brevet, der er meget interessant til belysning af Luthers syn på de

zu Kiel aufbewahrten Matrikel der St. Nikolaikirche wirklich als Pastor bei derselben aufgeführt steht«.

²²) Brevet er dateret d. 21. februar 1528. WA Briefw. bd. IV, 381.

²³) Amsdorff hævder i skriftet »Das Melch. Hoffman. . .«, at denne har skrevet en bog, hvori han bl. a. hævder, at dommedag skal indtræffe om 7 år (A, 2). — Lau mener, der her er tale om Hoffmans udlægning af kap. 12 i Daniels bog (not. 10) (Lau: Gesch. d. Einführung u. Verbreit. d. Ref. i. d. Herzogth. Schlesw.-Holst.-Hambg. 1867, p. 162).

²⁴) Brevet er dateret d. 14. marts 1528. WA Briefwech. bd. IV, p. 410 ff.

yderliggående elementer, sværmerne, ceremonierne i messen sproget etc., indledes med Luthers indrømmelse af, at der under evangeliets skin sker »plurima scandala«, — og alle tilregnes de Luther; mange kalder ham deres lærer uden nogen sinde at have hørt ham, »sed quid faciam?« spørger han. Man får et tydeligt vidnesbyrd om, hvor alvorligt et anliggende dette er for Luther: »— nam magis mihi cum ipsis est bellum quam cum Papa, et magis ipsi nocent«. I hårde vendinger fastslår han, hvorledes hans syn er på dem, der kaster ceremonierne bort, nedbryder og ødelægger, men han understreger kraftigt samtidig »ego innocens sum ab ipsorum furore et tumultu«. Direkte om Hoffman siger Luther da: »A Melchiore Pellifice velim cavere vos omnes, et curare aqud Magistratum, ne ad conciones admittatur, etiamsi literas Regis ostendet; a nobis enim recessit indignabundus, dum non volumus ejus somnia²⁵ probare. Ad docendum neque valet neque votatus est. Haec dicito omnibus vestris nomine meo, ut ipsum vitent et tacere cogant. Vale et ora pro me . . .«.

Hvilke motiver Pravest har haft, da han skrev til Luther kan man vanskelig udtale sig om, men en kendsgerning er det i hvert fald, at han anvendte Luthers svar-brev på en måde, som nærmest må betegnes som svindel. Wilhelm Pravest viste sig nemlig nu atter at stå på de katholske gejstliges side og benyttede Luthers brev mod de lutherske prædikanter i sin kamp for Romerkirken, ja, Pravest lavede endog uanstændige rim om Luther! — Borgerne i Kiel har derpå rimeligvis skrevet til Luther, og denne skriver nu atter til Pravest²⁶, skælder ham ud og beder ham holde

²⁵) Flere gange får Hoffmann navnet »drømmer« hæftet på sig af sin lutherske modstandere. jvf. p. 241. Også Schuldorf bruger glosen i forbindelse med Hoffman: »... vth dem eddelen Euangelisten Matheo eyen Apocalipsim gemaket, wo eyn yder erfaren mach, wen du dyn dröme jn Matheum drucken lesth« (i skriftet til »Allen gelöuighen der Stadt Kyle . . .«, som Schuldorf udsendte 1527. C, 1. (se nedenf. p. 253)).

²⁶) d. 9. maj 1528. Her efter Krafft (anf. skr. p. 107), der ejede originalen af brevet. (i WA Briefw.: IV, 453).

op med fremover at gå rundt og vise det første brev (af 14. marts) for derved at ville prøve på at opretholde de papistiske ceremonier etc. Hvad angår Pravest's rim om Luther skriver han sidst i brevet »Vidi tuos virulentos rythmos in me scriptos, sed si pergis, recident in caput tuum«. Brevet slutter: »Vale et resispisce«!

Samme dag skriver Luther også til borgerne i Kiel; brevet er stilet til byens borgmester Paul Harge²⁷, og Luther undskylder sig heri, men siger »— ick hebbe nicht anders gewust, Den he were des Euangelii högeste Fründ ... denn dewiel ik hadde gehöret, dat thom Kiele dat Euangelion uppginghe, besorgede ik, dat ok wie in anderen Orden Stürmer vnd Schwärmer mede to schlügen, vnd des Evangelii Frucht vorhinderten, welkerem ik wolde zuvoer kamen, vnd wusste nemande düchtiger dartho sunder denn Parherr sülvest, welkerem ik beter achtete, denn den Melchior Hoffman, welkere mi ok duchte ein weinich tho schwynde fahren, eft he it allich wol gude meende, wente men schall io vnd mude hierinne suverlich faren, vnd nicht polteren, vnd de Lüte mit stille vnd Frede gelerde werden.« Luther beder derfor nu borgmesteren vise Pravest dette brev og undskyldte Luther overfor menigheden »alse de ik van dem Parrherr schändlich bedragen (ist).«

Endelig skriver Luther samme dag til sin ven Conrad Wulf i Kiel²⁸, beder også ham om undskyldning og advarer imod Pravest og »daneffen ock vormanen Iwe Predyker dat se dat Euangelion süverlych und myt stylle leren, nycht mit polteren, breken vnd stormen; denn ydt werdt myt der tydt wol sulven vallen, wat unrecht ys, wo de Herten tho vornhe wol und recht gelereth vnd underrychtet werden ...«. —

Man bemærker at i den nu ændrede situation er Luthers holdning overfor Hoffman blevet en noget anden, idet

²⁷) WA Briefw. IV, 454. Det er tvivlsomt, om Luther selv har skrevet brevet på niederdeutsch. Rimeligvis har Bugenhagen oversat det.

²⁸) WA Briefw. IV, 456.

Luther nu synes langt mildere stemt over for ham. Dette er dog næsten en naturlig følge af situationen, men man må dog alligevel ikke tro, at Luther i mindste grad har ændret sit standpunkt til det, som Hoffman stod for. Derfor ser man også, at Luther stadig i alle brevene understreger betydningen af at gå langsomt til værks, at holde sværmerne borte med deres radikale krav. For Luther har sagen været af en vis aktuel interesse, idet han jo i begyndelsen af 1526 — under store betænkeligheder og efter lang tids tøven — udsendte »Deutsche Messe«. Man ser da også, at de udtalelser, han giver i brevene vedr. messen, ligger ganske på linje med indholdet af dette skrift²⁹. I »Deutsche Messe« formaner han at gå fintfølede til værks, at udvise ro og besindighed på dette område, for tiden er endnu ikke moden til at gennemføre »eyne solche gemeyne odder versamlunge orden«³⁰; det samme siges i brevene til Kiel.

Imidlertid blusser striden mellem Hoffman og Amsdorff op igen. Amsdorff havde været i Hamborg i foråret 1528³¹, og dette har muligvis været medvirkende hertil, i hvert fald indleder Amsdorff den litterære strid med skriftet »Das Melchior Hoffman ein falscher Prophet vnd sein leer vom Jüngsten tag vnrecht, falsch vnd widder Gott ist.«

²⁹) F.ex. hedder det i brevet til Prævest bl. a. »denique Missam latinam nequaquam volo sublatam, nec vernaculam permississem nisi coactus«, og i »Deutsche Messe« (WA 19,73) »Doch wil ich hiemit nicht begeren, das die icnigen, so bereyt yhre gute ordnung haben oder durch Gottis gnaden besser machen können, dieselbigen faren lassen vnd vns weychen. Denn es nicht meyne meynunge ist, das ganze deudsche land, so eben müste vnser Wittenbergische ordnung annemen«. Luther omtaler »Formula Misse« og siger »Dise wil ich hiemit nicht auffgehaben oder verendert haben, sondern wie wyr sie bis her bey uns gehalten haben, so sol sie noch frey seyn, der selbigen zu gebrauchen, wo vnd wenn es vns gefellet odder vrsachen bewegt«.

³⁰) Hvis man nu voldsomt gennemtvinger en bestemt ordning, så ender det hele bare i »eyne rottorey«. (WA 19,75).

³¹) jfr. Luthers brev til Amsdorff d. 8. juni 1528. (WA Briefw. IV, 474) Yderligere omtale heraf i Sillem: Die Einführung der Reformation in Hamburg. (Schr. d. Ver. f. Ref. gesch. 16. Halle 1886) p. 117.

1528³². Skriftet er stilet til »allen heiligen vnnd gleubigen an Christum Ihesum zum Kiel vnd ym ganzen Holstein«, og Amsdorff indleder med en begrundelse for at udsende dette skrift: »— ewer prediger Melchior Hoffman hat bey euch ein büchlein widder mich lassen ausgehen, darinne thut er zweierley. Zum ersten vertediget er seine leer vom Jungsten tag, das er vber sieben iar komen sol, zum andern schilt er mich vbel, vrteilt vnd richt mein leben, das yhm doch vnbekant ist, nicht mein leer vnd predigt, die er doch wol gehört vnd gelesen hat³³«. De samme to punkter lægger Amsdorff følgelig til grund for sit skrift, og han tilbageviser Hoffmans dommedags-lære ud fra skriften med Math. 24,42.44. Marc. 13,35, Luc. 21,8. Hverken Kristus, Paulus eller apostlene har talt noget om de syv år, som Hoffman arbejder med. Hans lære er imod Guds ord, den er fra djævelen. Amsdorff vil blive ved skriftens enfoldige ord og lade Hoffman fare med sin store forstand, som Satan har givet ham. I sidste del af skriftet sætter Amsdorff sig til opgave at ville afmale djævelen i Hoffman for borgerne i Kiel. Hoffman er en falsk profet, for når han rejser til et sted — Livland, Holsten, Magdeburg — så sker det uopfordret. Han er ikke sendt af nogen! »— es mus gesent seyn, sol man predigen«, for »die rechten propheten, aposteln vnd prediger kommen nicht zu euch, sie werden gesent vnd gefordert«! Endvidere siger Amsdorff, at de angreb Hoffman har foretaget mod Amsdorff tydeligt viser, at Hoffman ikke har Guds ånd men djævelens. Det er løgn, siger Amsdorff, at jeg har ladet Hoffman

³²) Et exemplar af skriftet findes i Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. — Linden har ikke haft skriftet til direkte benyttelse; det samme gælder Leendertz (anf. skr. p. 110) »Mollerus heeft dit boekje nog gekend, maar het is thans spoorloos verdwenen«. Ligeledes siger Ernst Feddersen (»Kirchengeschichte Schleswig-Holst. II. 1938, p. 52) fejlagtigt, at skriftet er gået tabt. — Skriftet bærer ikke trykkerstedets bynavn.

³³) Bogen, Amsdorff henviser til er sikkert (den i not. 10 nævnte) udlægning af Daniel cap. XII. Om denne i særlig grad var rettet mod Amsdorff kan dog ikke afgøres.

kaste i fængsel i Magdeburg; folk i Kiel kan forhøre sig herom i Magdeburg.

Hoffman svarer kort efter med skriftet »Das Niclas Amsdorff ...« (jvf. not. 19). Om dette skrift kunne man i sandhed sige, at det er et »mit wahrhaft lutherischer Grobheit abgefasste Pamphlet«!³⁴. Amsdorffs skrift bringer Hoffman i den grad i oprør, at hans fantasi, hvad skældsord og angreb mod Amsdorffs person angår, er ret enestående og i det store og hele vejer tungere end en saglig diskussion om læren. Hoffman tilbageviser angrebet mod hans lære om de syv år. Hoffman har fundet dette ved hjælp af Daniel kap. 12 og Johs. Åbenbaring kap. 11 og 12, og i denne forbindelse siger Hoffman indledningsvis: »Darumb sicht man fein, was die Magdeburger fur ein lügenhaftigen laruen haben, der da lallet als einer der truncken, odder ynn die kindheit kommen ist«, og tiltalen til Amsdorff lyder derpå: »Du Gottis ehrdieb, vnd du ellender Gottis ver-rethrischer lesterer ...« (A,2). Amsdorff har spottende bl. a. spurgt Hoffman, om det er i 1534 eller 1535 at dommedag indtræder! Men dette anvender Hoffman nu med Amsdorff og spørger, om denne da ikke ved, at tid og sted har Gud ikke åbenbaret for menneskene! Et argument, som jo netop Amsdorff selv flere gange brugte mod Hoffman. Derfor siger Hoffman, at Amsdorff med sit »geölten hauffen« forstår sig lige så lidt på skriften »als sich ein Kue versteht auff ein muscaten«! (B,2). Også Amsdorffs advarsel til folk i Kiel og hele Holsten om at tage sig i agt for Hoffman går denne ind på og skriver (B,1) »es sein Helden verhanden an diesen orten die all still-schweigen, vnd sich nur deiner narheit verwundern, was doch das narren maul ausscheumet, welchs so ein öden stanck an tag stelt, damit man wol ratten vnd meusen vergeben künd«! Endvidere giver Hoffman Amsdorffs ord i denne forbindelse en farlig drejning, idet han spørger

³⁴) Udtrykket anvendt af Linden om et af Amsdorffs tidligere skrifter. (anf. skr. p. 112).

Amsdorff, hvad han dog er for en sværmer og morderisk oprører, som vil drive en from konge og et helt folk til oprør og ulydighed (C,1), og Hoffman benytter endnu en gang lejligheden til at understrege, at den trofaste håndhæver af Guds ord i Danmark, Kongen, har selv ansat ham til at prædike. Folk i Kiel vil simpelthen slet ikke tro Amsdorff, »es sein auch — gleub mir wol — so verstendige leut der götlichen warheit zum Kyll die dein auffrürisch schwermerisch schreiben nicht achten, denn die öbrigkeit ym land zu Holstein kennen auch aus Gottis gnaden schwarz vnd weis, die wahrheit vnd die vnwahrheit« (C,2).

Dette skrift vækker betydelig opsigt i Saksen. Melancton skriver derom til Frederik d. I's råd Peter Svave³⁵. Men også en reaktion fra Luther selv udebliver ikke; atter en gang er han blevet betænkelig ved situationen for den evangeliske kirke i Slesvig og Holsten og skriver derfor nu et brev til Hertug Christian selv³⁶. Han skriver, at han håber, det står vel til med evangeliet i hertugens lande, selvom han ikke er uden anfægtelser »sintemahlen Satan nicht schläfft; und inbesonderheit wünsche ich, dass der Melchior Hoffman sich messiglich halte, denn ich wol mögte leiden, er liesse sein Predigen anstehen, biss er der Sachen bass bericht. Sonst dasjenige, so ich von ihm gehört, und er auch durch Druck lässt ausgehen, gar nichts zur Sachen dienet und vergebliche Tichterey ist, ohne welche man doch wohl wissen und lehren kann, was einem Christen gebühret, welches er zumal wenig und gar selten rühret. Demnach ist meine unterthänige Vermahnung, E. F. G. wolle mit Ernst die Eintrectigkeit der Lehre foddern, und solchen Steyger Geistern nicht zuviel Raum

³⁵) Brevet aftrykt i *Corpus Reformatorum* vol. I (1834), p. 991. Det hedder heri bl.a. »... est apud vos pello quidam, cuius legi adversus Amsdorfium criminationem valde ineptam. Cuius consuetudinem vereor Principi obfuturum esse. ... Optarim igitur, uti Principem meliori familiaritate. Quam sit fanaticus, tale scriptum arguit. ... «

³⁶) Brevet er dateret d. 24. juli 1528. WA Briefw. bd. IV, 504.

lassen, angesehen dass wir zu lernen gnug haben, wie wir an Christum glauben und unsern Nehesten dienen sollen unter dem Creuz, welche Stücke unser gar wenig (leider) verstehen oder achten, vielweinig mit dem Werck und Leben beweisen, und doch dieweil ander unnöthige Dinge speculiren, da kein Nutz, sondern vielmehr Hinderniss der nöthigen Lehre von kumpt. . . .«. Luther prøver altså, kort sagt, atter engang at få Hoffman bort fra embedet som prædikant — dennegang ved at søge hjælp hos en af de højeste myndigheder.

Hertugens svarbrev eksisterer ikke længere, men af et brev, Luther skrev til Amsdorff få måneder senere³⁷ erfarer man dets indhold: »Scripsi tamen antea Principi Holsatiensi, sed is respondit mihi literis suis, non esse id in sua, sed patris, Regis scilicet, potestate«. Luther siger endvidere at han gerne selv ville skrive mod Hoffman men har ikke tid dertil. —

Amsdorff må imidlertid have svaret også på dette angreb fra Hoffman, og denne har da atter skrevet mod ham med et skrift, der bar følgende titel: »Dat Nicolaus Amsdorff der Meydeborger Pastor nicht weth, wat he setten schriben edder schwetzen schal, darmede he syne loegen bestedigen moege unde synen gruweliken anlop. Melchior Hoffman Koninckler Majestat tho Denmarcken gesetter Prediger thom Kyll. . . . M D XXVIII³⁸. Samtidig med denne Amsdorff-strid har Hoffman også en litterær fejde med Marquard Schuldorf, luthersk prædikant i Slesvig by. Alle-rede tidligt har denne optrådt som modstander af Hoffman og besvaret sig hos Luther over ham (jfr. not. 16). Linden mener, at Schuldorf åbnede striden, Hoffman skal da have svaret med skriftet »Inhalt vnd Bekenntnis vom Sacrament vnd Testament des Leibs vnd Bluts Jesu Christi«, Kiel

³⁷) Brevet er dateret d. 25. november 1528. WA Briefw. IV, 610.

³⁸) Linden har fundet dette skrift på Zürich Bibliotek, (jvf. anf. skr. p. 122 f.)

1528³⁹. Dette svarer Schuldorf på med et skrift af samme navn, og Hoffman udsender da »Beweiss das M. Schuldorp in seinem Inhalte vom Sacramente und Testamente Christi ketzerisch und verführisch geschriben, Kiel 1528«⁴⁰. I dette sidste skrift, siger Linden, blander Hoffman — efter sin sædvane — personlige forhold ind i striden og dadler Schuldorf for hans ægteskab⁴¹. Imidlertid nævner Linden ikke, at Hoffman allerede i sit skrift fra foråret 1528, »Das Niel. Amsdorff ...« slutter bogen med et angreb på Schuldorf, idet han siger, at Schuldorf med stor flid stadig har angrebet Hoffmans »Göttliche leer« (C,4), og at han hele året igennem har forsøgt at kunne fælde Hoffman, men Hoffman selv ved, at både Schuldorf og Amsdorff er besat af »der lose auffgeblasene blut teuffel« (C,4); endelig slutter han dette udfald med ordene: »Sihe, mein Schuldorff, du hast einst das Euangelion geschendt durch dein eigen blut, das doch ym gantzen newem Testament nicht gehortist, also wolstu ytz auch gerne thun dem wort vnd Euangelio, das ich nu v. iar geprediget hab. Nein, meine blütling ...« (C,5). —

³⁹) Skriftet er sikkert gået tabt. Linden mener dette (anf. skr. p. 129) Leendertz skriver om det (anf. skr. p. 113) »Ook dit boekje is spoorloos verdwenen: geen enkel schrijver over Hofmann kent den inhoud«. Hoffman siger selv om skriftet: »Zum letsten hat er daselbst aussgetruckt vnd bekandt den waren grundt von dem Nachtmal des Herren Iesu Christi, da haben sich die, welche Luthers vnd Pomeranus mainung seind, gantz hart wider jn gelegt, vnnd ain gross geschray über den Kürssner gemacht ...« (Dialogus A,3).

⁴⁰) Begge skrifter existerer sikkert ikke mere.

⁴¹) Schuldorf havde — under store betænkeligheder — giftet sig med sin søsterdatter. Dette vakte voldsom forargelse, der ikke mindst var rettet mod Amsdorff, der iøvrigt var slægtning til Schuldorf, og som havde viet parret d. 13. september 1525. Amsdorff skrev et svar mod anklagerne, som Schuldorf lod trykke og affattede et efterskrift (på niederdeutsch): »Grundt vnd Orsake, worup Marquardum Schuldorp, hefft syner suster dochter thor ehe genamen, boweret dorch Ern Nicolaum Amsztorp, Licentiatem, vnd Ern Martinum Luther Doctor yn der hyllighen Schrifft. Anno 1526.«

Linden er af den opfattelse (anf. skr. p. 127f), at Schuldorf i begyndelsen af 1529 udgav skriftet »Breef an de Glövigen der Stadt Kyll« med tillægget »Grund und Orsake ...«⁴². Det vil være af betydning her kort at redegøre for indholdet af dette skrift, idet det dels giver et udmærket indtryk af Hoffmans optræden i Kiel og det øvrige Holsten, og dels stifter vi her for første gang bekendtskab med Hoffmans nadverforståelse, som senere skulle fælde ham ved disputationen i Flensborg. Schuldorf siger til indledning, at han vil fortælle, hvad striden med Hoffman drejer sig om (B,1). Hoffman har prædikeret over Apocalypsen og over det, han selv kalder »de myszbruck dat Sacrament«. Schuldorf har da mundtligt formanet Hoffman⁴³, at han skulle få forstand af Pauli breve; dette foragtede Hoffman blot, og Schuldorf skrev da til Wittenberg; Amsdorff formanede ham da også, men dette overhørte Hoffman ligeledes. Schuldorf siger da, at siden ingen formaninger hjalp, og Hoffmans gift også udbredtes i menigheden i Slesvig

⁴²) På Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. findes et skrift af Marquard Schuldorf, der som årstal angiver MD XXVIII. Titelbladet mangler, men skriftet indledes således: »Marquardus Schuldorp gheeschet vnd geordenth tho Schleszwick tho predighen dat wort Gades, van Ihesu Christo dem Söne Gades, wunsche allen gelöuyghen der Stadt Kyle Gnade vnd frede van Gade vnsem vader, vnd vnsem Herren Ihesu Christo«. Som tillæg er vedføjet Luthers brev til Schuldorf fra 5. jan. 1526, hvori Luther billiger ægteskabet. Man kan således formode, at dette skrift er identisk med det af Linden nævnte, skønt denne angiver årstallet som 1529.

⁴³) I teksten står: »... dar vor mande ick dy jn bywesende her Frederickes...« (B,1) hvilket gentages senere (B, 2). Denne hr. Frederik er sikkert identisk med den såkaldte »tolle Friedrich«, der fik sit øgenavn på grund af sin grove og voldsomme optræden allerede fra 1525 mod pavedømmet i Slesvig by. Kulminationen nåedes, da han under en begravelse af en af kirkens kanniker lavede optøjer i kirken. Han afskediges da som evangelisk prædikant af Frederik d. I. Da kongen imidlertid i 1527 ansatte Schuldorf som evangelisk præst ved domkirken i Slesvig, blev Frederik hans kapellan; han måtte dog atter bortvises herfra p. gr. af sin opførsel. (Sønderjyll. Hist. (Vilh. la Cour) Bd. II, 322. — A. Sach: Geschichte d. Stadt Schleswig. 1875, p. 202 f.).

by, så begyndte Schuldorf at angribe ham offentligt fra prædikestolen og kaldte ham en frafalden; da dette heller ikke hjalp, vil Schuldorf lade sagen komme på tryk. Han vil imidlertid ikke beskæftige sig med alle punkter i Hoffmans lære: »dynen vorgefflyken unnutzen losen swatz vom Jungsten Gerichte vnd vnrichtigen lopp, wyl ick dem Amstorpp bevelen«, men han vil holde sig til to punkter, som han tidligere har talt til Hoffman om. For det første formaner Schuldorf ham til at vandre i Apostlenes fodspor og bygge sin lære på dem således, at han ikke mere viser ulydighed mod regenterne⁴⁴. Ligeledes skal han holde inde med sin unyttige »snack« om tabernakler, apocalypsen, figurerne, hvilket bare er det rene gøgl. Nej, »Doctor Martinus gyfft dy vnderwysiinge genoch, we du eme volgen woldest ...«. Han skal lægge evangeliets ord om Jesus Kristus, der er død for os syndere, til grund for troen og ikke al den tale om røde, brune og brogede heste (B,5)!

Man ser, Schuldorfs formaninger ligger ganske på linje med Luthers, som disse kommer til udtryk f. ex. i brevet til hertugen (jvf. p. 250): Hoffmans lære er unyttig, vi har i forvejen nok at lære om troen på Kristus og næstekærligheden. Dersom Hoffman ikke ophører med denne lære, vil Schuldorf blive ved med at kalde ham kætter, og som en yderligere begrundelse herfor siger han med en vis selvfølelse: »— wyl ick dat ampt vöre, dar ick von gades

⁴⁴) Herom står i skriftets text »... dynes velenfeldygen freuel so du tegen den Radt der stadt Kyll gheöuet hefft. De lüde tho schandtflycken myt namen vam predyckstol ... ock dyn vngeschycket andtwort ... (B,1) »... wen du alle Regenten na dem snore hebben wult ... B,2. Både rådet i Kiel og Lybæk har Hoffm. bagtalt og påstået, at de ingen magt havde (B,2). — Hoffmans egne ord om sit forhold til de lokale myndigheder læser man i »Dialogus« (A,2) hvor han under omtalen af sit ophold i Holsten siger »... darneben hat er (Hoffm.) vil verfolgung erleyden müssen von den öbersten zum Kyll, welche dann hart entgegen seind der götlichen gerechtigkeit vnd warhait hvorved han iøvrigt mod-siger sig selv i udtalelser om øvrigheden i »Das Nicl. Amsdorff ...« jvf. p. 250. Men »Dialogus« affattedes jo også efter dommen i Flensborg!

weghen dorch Kö. Ma. tho boropen vnd gheordenet sy« (C,2).

Det andet punkt drejer sig om Hoffmans nadverforståelse. Hoffman har spurgt: Når vi spiser Jesu legeme, hvor er da hans næse, øren, hoved og ben? (C,2). Schuldorf gør heroverfor gældende, hvor forkasteligt det er at ville anvende fornuften, når det er Guds sag, det drejer sig om. Schuldorf nævner videre (C,3) hvad han selv har hørt Hoffman sige i en prædiken i Kiel om nadveren: »Wen du gedencken wult an den lyff, de vor dy gheneuen ys, so yth von dem brode . . . De dy anders lereth vam sacramente, de lereth dy alse eyn schelm vnd bösewycht«. Schuldorf nævner andre udtalelser af lignende art, som han selv har hørt Hoffman sige. Derfor har Schuldorf kaldt ham en sværmer, selvom Hoffman ikke har villet høre det ord! Endelig kommer Schuldorf til sidst ind på de angreb, som Hoffman har foretaget mod Schuldorfs person, mod hans ægteskab. Han siger, at dette er han efterhånden så vant til, at han bare lader folk skrige nu, men dersom Hoffman virkelig mener, at Schuldorf ligger i synd og har gjort noget ondt, så kan han blot klage til kongen (D,2)! Schuldorf aftrykker brevet fra Luther fra 1526, og er der iøvrigt flere, der vil ham noget i den anledning, skal de blot komme frem, og han vil da give hver enkelt besked! Også Schuldorf advarer til slut menigheden i Kiel mod at følge Hoffman i hans drømmerier og opfordrer dem i stedet for til at lytte til »den Christlyken predykant her Harmen«⁴⁵.

I striden mellem Schuldorf og Hoffman er man nu kommet ind på det centrale område, nadverforståelsen. Man får allerede et godt indblik i Hoffmans lære gennem dette skrift, og det er da også karakteristisk, at det er på grundlag af hans nadverlære, at Schuldorf kalder ham en sværmer. Det er også på grund af sin nadverforståelse, at Hoffman

⁴⁵) Muligvis tænker Schuldorf her på den Kiel'ske kapellan Hermann Bistermann.

endelig bliver angrebet i et skrift af Dr. Eberhard Weidensee, hertug Christians højre hånd under reformationsarbejdet i de to len⁴⁶. Weidensee skrev i 1529 skriftet »Eyn Vnderricht vth der hillighen schryfft, Dem Dorchlüchtygen Hochgebarnen Forsten vnd Herrn, Herrn Christiarnn, Erffgenomen tho Norwegen, Hertoghenn tho Schleszwigk Holsteen etc. Dorch Eberhardt Wydenszehe gedan, Melchior Hoffmans sendebreff, darynne hee schryfft, dat he nycht bekennen köne dat eyn stücke lijflikes Brodes syn godt sy, belangende. Psalmo j. Godt kennet den wech der gerechten, der godtlosen wech wert vmmekamen. 1529«⁴⁷.

Weidensee indleder dette interessante og sjældne skrift med en begrundelse for overhovedet at beskæftige sig med Hoffman: dels har denne skrevet et sendebrev til Weidensee⁴⁸, og dels har hertug Christian personligt bedt Weiden-

⁴⁶) Beskrivelse af Weidensee (der allerede i 1524 sammen med bl.a. Amsdorff gennemførte reformationen i Magdeburg) og hans ophold i Haderslev (1526—1533): P. Tschackert: »Dr. Eberhard Weidensee. Leben und Schriften« (Neue Studien z. Gesch. d. Theol. u. d. Kirche XII) 1911. Endv. N. K. Andersen: »Confessio Hafniensis«, 1954, p. 33. 93—94. (Om W.s virke i Magdeburg desuden Fr. Hülse: Die Einführung der Reformation in der Stadt Magdeburg (Gesch. blätt. f. St. u. Land Magdebg. 1833.)

⁴⁷) Det tilsyneladende eneste eksisterende exemplar af dette skrift findes på Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. Hverken bogtrykkernavn eller sted er angivet. På sidste side står: »Ghegeuen tho Hadersleue Anno MDXXIX mydtwekene na Lichtmyssen« (4. februar). Leendertz oplyser fejlagtigt, at skriftet er gået tabt (p. 116). Imidlertid har der sikkert eksisteret en anden udgave også, idet H. Muhlius anfører titlen på et skrift, han personlig ejede (»Dissertationes Historico-theologicae« Kiliae MDCCXV. p. 53): Een vnderricht na der hilligen Schrift, dem Dorchlütigen Hochgebohrnen Fürsten und Herren Christiern Ervgenommen tho Norwegen, Hertog tho Schleswig Holsteen etc. dorch Eberhard Widensee gedahn, Melch. Hofmanns Sendebreef, darin he schriwt, dat he nich bekennen köne, dat een stück lyvlickes Brodes syn Gott sy belangende«. Tschackert mener, der er tale om samme skrift (anf. skr. p. 41.)

⁴⁸) »... eyne vnderrichtynghe ... over etlyke vorschlege, vnd spröke, welkere Melchior Hoffmann yn synem sendebreue an my, an tüth ...« (A, 2).

see om at skrive imod Hoffmans lære. Dersom hertugen ikke have lagt denne opgave på ham, så havde Weidensee overhovedet ikke villet have med Hoffman at gøre, for det tjener jo alligevel intet formål at skrive mod ham, »wath schalme doch den myt solcken lüden handelen, de recht hebben wyllen, wen ydt ock schrifft vam hymel dar widder regende?« (A,3) Hvad har Doktor Martin, spørger Weidensee videre, og Bugenhagen udrettet mod Hoffman? Da de ville give ham en kristen undervisning i Wittenberg, stak han af! Hvad har det hjulpet, at både Nicolaus Amsdorff og Marquard Schuldorf har skrevet mod ham? (A,3)⁴⁹. Selvom de har overvundet ham med den hellige skrift, så har han bare skældt dem ud og hånet dem, og det har ikke tjent et ord til sagen. Selvom han for længst er blevet overvundet ved hjælp af Guds ord, så har han alligevel det sidste ord, som hunden har skriget, når den bliver slået! Det lønner sig ikke at tale og skrive imod ham, og derfor vil Weidensee gerne lade ham fare, overbevist om, at Gud nok til sin tid vil udtale sin dom over ham⁵⁰. På hertugens opfordring vil Weidensee nu alligevel gå til sagen.

Skriftet er opbygget om to punkter: a) nadverlæren og b) Hoffmans angreb på Weidensee's person. Weidensee indleder med ret udførligt at beskrive Hoffmans nadver-

⁴⁹) Det er bemærkelsesværdigt, at Weidensee nævner Bugenhagens navn. Af teksten får man endog det indtryk, at Bugenhagen har skrevet mod Hoffman: »... vnnd (Hoffm.) wolde öhres (Luther og Bugenhagens, som der netop er talt om i foregående sætn.) vormanendes nicht affwachten, wo den öhrer beyder handtschryfft, welke J. F. G. noch by sick hefft vormelden.« (A,3). Det er ikke bekendt, at Bugenh. skulle have skrevet mod Hoffm. før disputationen i Flensbg.

⁵⁰) Leendertz fremhæver (anf. skr. p. 117) det ejendommelige i, at Hoffm. ikke svarer Weid. på sin sædvanlige måde. Interessant er imidlertid Leendertz' oplysning, at Hoffman og Weidensee i stedet for havde en samtale om emnet før disputationen, hvilket han bygger på Krohn's ikke-udgivne optegnelser til sit værk. Leendertz siger videre, at denne samtale var »doch vruchteloos; deze samenkomsten droegen er zelfs toe bij, dat de verbittering nog grooter werd«.

opfattelse: Hoffman kan ikke bekende, at et stykke almindeligt brød er hans Gud, og idet han nævner Luc. 17,21 som »skriftbevis«, siger han, at Kristus selv har sagt, man skal ikke søge ham i det udvortes. Hoffman anklager de lutherske prædikanter for at være falske profeter, idet de siger, at Kristus sidder i et stykke brød. Dette er falsk tale og strider både mod Luc. 17,21 og også mod Esaj. 66,1. Til dette sidste sted laver Hoffman denne exegese: »Hemmel vnd eerde kan mick nycht begrypen, vele weynyger kan öhn eyn stucke brodes begrypen« (A,4), men de lutherske gør et stykke brød til bolig for Gud. Dette er Melchiors hele anliggende, siger Weidensee — og tilføjer: og for dette tilbyder han at give sin krop til galgen, hjul, stejle, ild og sværd og sin sjæl til den evige fordømmelse, hvis det ikke er sandt!⁵¹. Hovedanliggendet for Weidensee i dennes svar er, at han vil lære Hoffman at skelne mellem Kristi rige, »de geystlike Christus«, og Kristi legeme »de lichnam Christi« (B,1) Hoffman og hans ligesindede »hebben noch so vele nicht ghelerdt, dat see den geystliken Christum van dem lichnam vnd Blode Christi ym sacrament vnterscheyden konden« (A,4) Hoffman læser skriften forkert i Luc. 17,21, for her taler Kristus ikke om sit kød og blod men om sit rige, som er tilgivelse for synd; i dette rige er fromhed og det evige liv. Men det kan ikke erhverves som papisterne lærer ved »ydre gebærder«, nej, som Paulus siger

⁵¹) Det hørte med til Hoffmans fremgangsmåde i sine skrifter adskillige gange på drastisk vis at tilbyde sit liv, dersom hans lære ikke er sandheden — en omstændighed der nær havde kostet ham livet efter disputationen i Flesnborg. Bugenhagen nævner dette (»Acta ...« L,7); også Schuldorf (anf. skr. B,2) der imidlertid siger »wy bogeren dynen hals nicht, sunder wyllen, du gesunde vnd nödyge lere leret, wo dat nicht, schaltu swygen«. Ganske det samme giver Weidensee udtryk for, idet han siger, at H. blot fremfører sådanne talemåder for at gøre indtryk på pøbelen, fordi han ikke kan bevise sin lære ud fra skriften. Det gælder her ikke Melchiors liv eller sjæl, men Guds ord. Hvad hjælp ville det mon være os? eller ville det mon redde vor sjæl, om ravnene åd Melchiors kød og djævlene bortførte hans sjæl? (»Eyn Unterricht ...« A,3).

ved troen i hjertet kan Kristus bo i os. Weidensee advarer Hoffman mod at få folk bort fra skriftens klare ord »Hödt dick, Melchior, Hödt dick, ydt wert dick swaer syn wedder den stackel tho lecken« (B,1) Weidensee siger videre, at det sandelig her viser sig at være helt rigtigt og sandt, det Hoffman så ofte roser sig af, nemlig at han er ulærd, »en simpel lægmand«, »— dat ys ock wol am daghe, dat du nicht alleyn vngelert, besunder ock stock blynt byst« (B,1). Men du læser »Kristi legeme«, der hvor der står »Kristi rige«, og tror du måske, du kan tillade dig det, fordi du er en prædikant i Kiel? spørger Weidensee spottende. Endvidere spørger han, hvem der overhovedet har sagt, at et stykke brød skal være Hoffmans Gud (B,2) Kristus har i hvert fald ikke. Nej, »dat brodt vnd lichnam Christi synt so vorenyghet, dat Brodt vnd lichnam Christi eyndynck ys, dat also, woll dat Brodt entfanghet, de entfanghet ock den lichnam Christi yn vnnd myt dem Brode. Nu ys dat brodt effte de Wyn nicht Melchiors Godt, sunder Christus de yn dem Brode syn lyff vns gyfft, de ys Melchiors Godt«. Med synlige øjne ser vi det synlige brød, men med troens indre øje ser vi Kristus, vor Gud, dette sakraments befaler; og Weidensee fortæller til belysning »lignelsen« med det brændende jern. Kan Melchior ikke bekende dette, og er denne Gud ikke god nok til ham, så er den lede Djævel selv hans Gud! — Hvad angår Hoffmans brug af Esaj. 66,1 og hans påstand, at de lutherske prædikanter er falske profeter, fordi de gør et stykke brød til bolig for Gud, så spørger Weidensee ham (B,4) om han da ikke tror, at Kristus er sand Gud og sandt menneske. Dette vil han sikkert ikke benægte, men så må man da også kunne tro, at Kristus kan tage bolig »in einer leiblichen Kreatur«, som der står skrevet i Johs. evg. 1. Iøvrigt bekræfter Esajas-ordet netop vor lære, siger Weidensee, nemlig, at Gud er »wesentliken« tilstede i alle ting; himmel og jord er »opfyldt« af Gud. Men blindhed hindrer Melchior i at se dette. Ja, gid det var blindhed og ikke »Bösheyte«; (C,1)

men således går det, når man bilder sig ind at kunne se mere end almindelige mennesker kan. Weidensee nævner endelig til sidst en af Hoffmans påstande om nadveren. Han refererer dette ganske kort og brudstykkeagtigt, men man kan formode, at Hoffman har skrevet noget om, at ligesom ringen på brudgommens ring er et minde og »kleynode« om bruden, således er nadverbrødet »nycht de lichnam Christi, sunder eyn seeghel«. Men dette afviser Weidensee kun kort — og flot — ved at sige, at sådan tale hører hjemme i et fastelavnsspil, og passer lige så dårligt ind i sagen her »als eyn vust vp dat oghe« (C,1).

I skriftets anden og sidste del vender Weidensee sig mod de angreb Hoffman har gjort mod hans person. Hertugen er ikke uvidende om, siger Weidensee (C,2) »dath hee yo myn arme leuent schandtflecken . . . vnd also myne leere welcker hee myt godtlyker schryfft nicht straffen kan, des leuendes haluens vordechlich makede. Sulcke lyst bruket he ock, yeghen ander frame Christlyke Predyger. Når det jævne folk hører af Hoffman, at de lutherske prædikanter er falske profeter, forrædderiske Gudsforagtere blodskændere, »nasengeyste«, »leruengeyste« etc. etc. — Weidensee anfører hele Hoffmans ikke uinteressante »lastekatalog« over sine modstandere! — så forarges de og får efterhånden en forkert opfattelse. Både fra Husum og Hamborg har Weidensee hørt folk fortælle, at der går rygter om, at han tjener sig hovedrig hos hertugen, at han daglig henter store tønder vin i fyrstens kældre! osv. Alt dette tjener blot til at gøre min lære mistænkelig og foragtet, siger han. Hvis Hoffman blot havde een dråbe kristent blod i sig, så ville han ikke udsprede sådanne rygter. Men Weidensee trøster sig ved, at fyrsten og alle andre fromme mennesker i Haderslev ved, at »yck söke ock hyr ym lande nycht ryke tho werden, sonder dat ick dorch dat hyllyghe Euangelion vele möghe ryke maken« (C,3) og han takker fyrsten, fordi han altid sørger for ham, så han kan arbejde med sine prædikener, de latinske lectier og

Guds ord. — Weidensee tænker her formodentlig på sit arbejde ved hertugens nye præsteskole i Haderslev. — Mere ønsker han sig heller ikke. Han vil heller ikke i særlig grad lade sig anfægte af Hoffmans hån og spot, for det er jo Kristus og hans ord, Hoffman spotter, og han udtaler dermed dommen over sig selv.

Atter engang har nu de lutherske søgt at få fyrstemagten til at gribe ind mod Hoffman. Hverken Melanchtons brev til Peter Svave, med den mening at Frederik d. I selv skulle standse Hoffman, eller Luthers brev til hertug Christian har givet noget for de Lutherske prædikanter positivt resultat. Hoffman har efterhånden vakt en ikke ringe opsigst i Tyskland. Det er dog ganske betegnende, at Luther hurtigt gennemskuede Hoffmans ide med titelen på sine skrifter: at udgive sig for kgl. hofprædikant, idet man ser at Luthers brev til Prævest fra d. 14. marts 1528 (p. 7) advarer kraftigt mod Hoffman »*etiamsi literas Regis ostendet*«, og adskillige gange har Luther sagt, at Hoffman hverken er kaldet eller egnet »*ad docendum*«. Forbitrelsen mod Hoffman fra de lutherske prædikanter side voxer mere og mere, og gengældes naturligvis i ikke mindre grad fra modparten! Hoffman betegner selv sit skrift »*Inhalt und Bekenntnis von Sacrament . . .*« som det, der betød det endelige brud med lutheranerne (jvf. not. 39). Allerede efter Luthers brev til hertugen fra juli 1528 har denne sikkert søgt at standse Hoffmans virke men er stødt på den vanskelighed, at dette hørte ind under kongens område. Nu søger hertug Christian imidlertid på anden vis at modarbejde Hoffman, idet han i begyndelsen af 1529 — altså samtidig med at han beder Weidensee skrive mod Hoffman — hos Luther prøver at få udvirket, at Amsdorff sendes til Slesvig og Holsten. Oplysning herom har vi i et brev fra Luther til Amsdorff⁵², hvori det bl. a. hedder: »*Ex his literis, mi Amsdorfi, intelliges, quod Dux Holstein*

⁵²) Dateret d. 21. marts 1529. WA Briefwech. bd. V, p. 41.

super te a nobis petit . . . ». Luther mener imidlertid ikke, at Amsdorff skal efterkomme hertug Christians ønske, til dels p. gr. af faren; til gengæld får Luther den snedige tanke, at Amsdorff skal bruge hertugens brev til at udøve tryk på Magdeburgs styre for at få gennemført en skole-reform! — Imidlertid var Bugenhagen kommet til Hamborg allerede d. 9. oktober 1528 for at gennemføre reformationen der⁵³.

Det vil fremgå af det foregående, at striden mellem Hoffman og de lutherske prædikanter ikke kun skyldtes læremæssige uoverensstemmelser. Hoffman har i sit sind allerede fra begyndelsen i Livland ikke et øjeblik tvivlet på, at han var en særlig profet udrustet med ganske specielle talenter — en tanke det blev stadig mere fremherskende hos ham. Et udmærket vidnesbyrd om denne specielle Hoffman'ske selvbevidsthed har vi i hans eget referat af en samtale, han havde med hertug Christian umiddelbart før disputationen i Flensborg («Dialogus» A,4). Samtalen drejede sig om nadveren. Hoffman har åbenhjertigt talt sin lære, været stejl og ubøjelig, hertugen har advaret mod de meninger, »Da antwort der Kürssner, mit recht mag mir nichts geschehen, vnd wan alle gelerten in der Christenhait auff aine hauffen stünden, so aber Gott die verhengknuss gibt, das mir gewalt geschicht so kündt jr mir nur den alten flaischlichen rock nemen, aber am Jüngsten tag, gibt mir Christus mein Herz vnd Got ain newen«. Hertil svarer hertugen: »Melchior, darffstu so hart gegen mir reden, was thustu dann vor dem schlechten volck«. Svaret, som Hoffman nu giver herpå er typisk for ham, fanatikeren, der ene kender sandheden, som Gud har skænket ham: »Wann alle Kayser, König, Fürsten, Bäpst, Bischöff, Cardinal, auff ainem hauffen stünden, so soll vnd müß die warhait bekandt sein zu der eer Gottes, das

⁵³) C. H. Sillem anf. skr. p. 124 f. Bugenhagen rejste atter fra Hamborg d. 9. juni 1529.

wöll mir mein herz vnd Got verleyhen«. Nærliggende at tænke sig, at Hoffman her har følt sig som en ny Luther. Det er derfor vel forståeligt, at Hoffman kan lave så voldsomme udfald og angreb mod sine modstandere — samtidens form, gloser etc. i litterære fejder taget i betragtning. Han forstod ikke, at Luther, Bugenhagen, Amsdorff o. a. kunne være så blinde og forstokkede, at de ikke så sandheden i hans lære; i forbindelse hermed ser man et andet karakteristisk træk hos ham: hans angreb og beskyldninger mod de lutherske, fordi de *som lærde* ser ned på ham, lægmanden. Tydeligt kommer det til orde i »Das Nicl. Amsdorff ... B,1« »Nu weiss ich, wenn ich ein gesmirter were, vnd latinisch kund, vnnd nicht ain Kürschner odder peltzer, so würd ich wol von euch laruengeistern frid haben ...«⁵⁴. Derfor benytter Hoffman også enhver lejlighed til at understrege, at han jo bare! er en »peltzer«. Dette har naturligvis i længden provokeret modstanderne. Bugenhagen ironiserer da også over dette i sin tale ved disputationen⁵⁵. Hoffmans angreb i denne forbindelse er dog ikke helt uden hold i virkeligheden. Prævest beretter i sit brev til Luther bl. a. om Hoffmans forhold til latinen. Luther svarer, at Hoffman hverken er kaldet eller egnet til at prædike. Amsdorff har i ikke mindre grad angrebet Hoffmans person; dette indrømmer han da også selv senere (jvf. p. 241, not. 12). Selvom hans fantasi hvad skældsord angår ikke stå kan mål med Hoffmans, så lader hans stil

⁵⁴) Morsomt er det, at Hoffman skulle skrive dette til Amsdorff, der i et skrift mod sværmeren dr. Cycloff 1525 indledningsvis skriver: »... wiewohl ich nie in Sinn genommen habe, mein Tag etwas zu schreiben, dann ich wohl weiss, Gott hab lob, dasz ich viel zu wenig und ungelehrt dazu bin, der weder latein noch teutsch recht kann, wie die wohl wissen, die mit und neben mir zu Wittenberg gewesen sind ...«! (Theodor Pressel: Nicolaus von Amsdorf. Leben u. ausgew. Schr. d. Väter u. Begründer d. Luther. Kirche. VIII. Elberfeld 1862.)

⁵⁵) »... das aber Melchior Hoffman, odder der Peltzer odder Kürsner, wie er sich selbs in seinen Actis zu Strasburg gedruckt nennet und gerne heissen wil ...« (»Acta ...« M,1)

dog ikke noget tilbage at ønske i så henseende. Linden mener, at Amsdorffs kommanderende, myndige og lidenskabelige optræden for en stor del var skyld i den voldsomme bitterhed, som Hoffman til sidst følte overfor de lutherske teologer⁵⁶. Også Weidensee undlader ikke at være ironisk overfor Hoffmans titel som »prædikant i Kiel« og siger, det er en dyb sandhed, Hoffman giver udtryk for, når han siger, at han er ulærd! (jvf. p. 259). — Hoffman håner reformatorerne omkring Luther for deres stolthed og selvbevidsthed. Amsdorff og hans ligesindede med deres »geölten hauffen« forstår ikke et gran af skriften! I »Dialogus« lader han navnlig sin vrede gå ud over Bugenhagen og dennes optræden ved disputationen. Han siger, at Bugenhagen gjorde sin entre i Flensborg med en sådan pragt og festivitas som pavens udsendige eller biskopperne før i tiden, og han blev modtaget af de lutherske i Flensborg »als wer er Gott gewesst«; hans ord var endog mere værd en Guds ord, ja, når Bugenhagen talte, siger Hoffman videre, så måtte selv Helligånden have tiet, om den havde været til stede! (A,4)

Hvad angår bestemmelsen om afholdelsen af selve disputationen, siger Hoffman (i »Dialogus« A,3) at hans modstandere efter at have læst hans bekendelse om nadveren »vnd hond angefallen hertzog Kersten, des künigs sun auss Denmarck, vnd die overkait des lands, auch mit den selben angelangt König Friderich auss Denmarck, vmb die Disputation welche dann zugelassen vnd verwilliget ist worden, auff den nächsten Sonntag nach Ostern, im xxix. Jar«. Hoffman beretter også et par andre begivenheder, der fandt sted kort før disputationen. Således havde Hoffman sendt hertug Christian et skrift af Luther fra 1523,

⁵⁶) Linden anf. skr. p. 111. — Som et kuriosum kan endvidere anføres Theodor Pressels vurdering af Amsdorff. Han omtaler de lutherske reformators kamp mod sværmerne i Magdeburg og skriver: »... hierzu war wohl Niemand geeigneter als Amsdorff, der ritterliche Streiter Christi ohne Furcht und ohne Tadel«! (anf. skr. p. 20).

»darinn er den grund des Kürssners klar vnd hell geschriben het, das man des Herren brot zu ainem sigel vnd zaichen entpfiehg in den leiplichen mund, vnd mit dem leiplichen mund, vn das wort in die oren, vnd in das Hertz vnd gewissen⁵⁷.

Samme aften sendte hertugen bud efter Hoffman, og de to havde en lang samtale om nadveren; hertugen »kuntt aber an dem Kurssner nichts erlangen . . .« (jvf. p. 262). På selve dagen for disputationen, fortæller Hoffman (A,5), kom hertugen i spidsen for et par hundrede mennesker sammen med Bugenhagen gående over kirkepladsen og traf her Hoffman. Hertugen spurgte ham da, hvor hans tilhængere var, hvortil denne svarede: »Ich weiss von kainen anhang, ich stand für mich in Gottes wort, also thu ain yeder«⁵⁸. Umiddelbart før disputationen talte Bugenhagen og Hoffman også med hinanden inde i kirken. Bugenhagen spørger — måske i et sidste svagt håb om at få Hoffman bort fra sin ulutherske nadverlære — hvordan Hoffman dog er kommet ind på de ideer, men midt i deres korte samtale kommer der en og henter Bugenhagen ind i salen, for at man kan påbegynde disputationen. Hoffman siger endvidere (Dialogus A,5) at han havde forsøgt at få Karlstadt til at komme til Flensborg for at stå ham bi ved disputationen, men de lutherske prædikanter fik udvirket, at denne ikke kunne deltage. Grunden hertil, siger Hoff-

⁵⁷) Leendertz mener, der er tale om Luthers »Predigt von der Emp-fahung des heiligen Sacraments«. Linden (og med ham Köhler, anf. skr. p. 792) anf. skr. p. 139, at det var »Vom Misbrauch der Messe«, der udkom i et nyt oplag i 1523. Köhler nævner, at man også kunne formode »Von Anbeten des Sakraments«. — Iøvrigt finder man også ganske lignende tanker i skriftet fra 1522 »Von beider Gestalt des Sacraments zu nehmen« (f. ex. WA 10,20.29.30.32.)

⁵⁸) Udtalelsen er karakteristisk for Hoffman men dog ikke sand. Dels skriver han selv flere gange, at han har mange tilhængere (jvf. p. 250) dels ved vi, at han samledes med en kreds i privathjem i byerne dels blev to andre personer fordømt ved disputationen, da de erklærede at stå ved samme lære som Hoffman.

man, var den, at de var bange for Karlstadt! Dette imødegår Bugenhagen senere (i »Acta ...« M,2) og siger, det er noget pjat, men tilføjer dog, at han gerne vil indrømme, at han ville være bange, hvis han selv skulle besøge Karlstadt og denne havde alle sine bønder omkring sig! Endelig fortæller Hoffman, at man ikke ville lade andre end adelsfolk, lærde og præster komme ind i salen; lægfolk måtte blive udenfor — dog lod man Hoffman selv komme ind! og han siger, at man strax udnævnte sex skrivere, der alle var Hoffmans fjender.

Før notarernes referat giver Bugenhagen en ganske kort indledning, hvor han siger, at Frederik d. I af Danmark befalede, at denne disputation om nadveren skulle afholdes »yhm Grawen Closter zu Flensberg« under forsæde af hertug Christian, provsten til Reinebeck⁵⁹ og Bugenhagen, for-

⁵⁹⁾ Som primær kilde til belysning af disputationen må betragtes den af Bugenhagen udgivne »Acta der Disputation ...«, som derfor (jvf. p. 238) ligger til grund for flg. gennemgang. — Det må være fejlagtigt, når Cypræus (Annales episcoporum Slesvicensium, 1634. p. 420) siger, at denne var Detlevus Pogwisch (det samme hos C. E. Carstens: »Die evg. luth. Ref. in Sch.-Holst.« (Nordalb. Stud. II, 1845, p. 134 og hos Lau, anf. skr. p. 174). Cypr. forvexler muligvis med dem dog allerede i 1507 afdøde biskop i Slesvig Detlev Pogwisch. Provsten var Dr. Ditlev Rewentlow, oprindeligt overbevist katolsk sindet og som domherre i Lybæk på det mest energiske kæmpede for de katolske gejstliges rettigheder og privilegier på den så vigtige landdag i Kiel 1526; (det var ham, der efter landdagens nederlag for de gejstlige udtalte, at han ville ønske, hans mor havde kvalt ham i fødselen i stedet for at gøre ham til præst! jvf. Archiv. f. St. u. Kirch. gesch., IV, 1840, p. 453 f.). Efter at han var konverteret til lutherdommen, beholdt han indtægterne af Reinbæk klosteret, da dette sækulariseredes i 1529. Han blev biskop i Lybæk 1535, døde 1536. — Hoffman benævner imidlertid (»Dialogus« B,3) Dr. Rewentlow således: »... ainer Doctor Reuendlaw, ain Medicus vnd Astronomist vnd Nigramanticus«. Dette synes at pege på Dr. Lyder Reventlow, læge og astrolog, og som fra Kejser Maximilians hof i 1510 blev hertug Frederiks livlæge. Efter udenlandsrejser kom han atter 1526 til Holsten og kan således have været tilstede ved disputationen; han døde 1547 (Dsk. Biogr. Leks.). Enten gør forfatteren sig skyldig i en fejltagelse, eller måske har begge doktorer været tilstede.

uden adelsfolk, riddere, kgl. råder. Kongen havde desuden befalet, at alt skulle foregå sømmeligt, at begge parter frit blev hørt, så at ingen kunne klage over begået uret bagefter. Bugenhagen holdt en lille tale, hvorefter han bad alle sammen med ham at knæle og bede Fadervor, da denne sag ikke drejede sig om menneskelig ære etc. men var Guds. Efter bønnen vælges de sex notarer⁶⁰ og de to parter stiller sig op: Hoffman overfor alle lutherske prædikanter — der var kommet fra alle dele af de to hertugdømmer, — mens notarerne sidder ved et bord i midten⁶¹. —

Ridder Johan Rantzow⁶² åbner disputationen med spørgsmålet til Hoffman, hvorfor han i alle sine bøger har kaldt de lutherske prædikanter for falske profeter. Hoffman svarer kort og klart: fordi de binder Kristus til eet bestemt sted, brødet. Det er imod Kristi ord; han har efterladt os sakramentet, seglet modtager vi med munden og ordet med hjertet (A,4). På prædikanternes vegne tager nu Hermann Tast⁶³ ordet.

⁶⁰) Disse var: Franciscus Strienius, kgl. hofprædikant; Diderich Becker, evg. prædikant i Husum; Joakim Francke, evg. prædikant i Wilsster; Johannes Slavus ((Johan Wendt, Vandal) der sammen med Weidensee var hertug Christians reformator i Haderslev. Blev 1537 af Bugenhagen ordineret til biskop i Ribe. (H. Rørdam: Kirke-Kalender II, 121 ff.)) Tesinarus Halebeke; Johannes Benekendapff, prædikant i Kiel. (Acta . . . D,4).

⁶¹) Det må bemærkes, at Weidensee tilsyneladende ikke deltog i disputationen. Han havde jo også kort tid forinden sagt, at det var ikke måjen værd at diskutere med et menneske som Hoffman (jvf. p. 257). Lau's påstand, at Weidensee »dirigirte die Verhandlungen« (anf. skr. p. 174) er fejlagtig; Bugenhagen var opmand ved disputationen.

⁶²) Den berømte feltherre, der i 1520 som hofmester ledsagede hertug Christian på den store udenlandsrejde, der bl. a. førte dem til rigsdagen i Worms i april 1521, hvor begge, som bekendt, blev overbeviste luthere. Efter hjemkomsten blev han som Frederiks hofmester dennes mest betroede mand blandt de holstenske råder.

⁶³) Den kendte reformator fra Husum; da han allerede i 1522, hjemkommet fra studieophold i Wittenberg, forkyndte Luthers lære i Husum og omegn — sammen med den i not. 60 nævnte Didrich Becker — må han regnes blandt de allerførste der bragte »lutherdommen« til hertug-

Han understreger, det er på kongens befaling, man afholder denne disputation, og lydig herimod vil han nu på sine egne og embedsbrødres vegne aflægge bekendelse om nadveren og grunden til deres tro og opfattelse af denne. I sin lange tale skelner Tast mellem »den geistlichen essen vnd trincken des fleisches vnd bluts des son Gottes« og den »leiblichen Genuss des Leibes und Blutes«. Da Skriften lærer os, at det første menneske faldt i synd, så er vi nu alle trælle under synden, men Gud gav os i sin barmhjerlighed sin egen søn med hans fortjeneste; alt, hvad han har og er, blev vort. Ved troen på ham skænker Gud os frelsen, og derfor kalder han sig selv et brød, og troen, som han spørger efter, kalder han at spise og drikke, Johs. 6. »dis geistlich essen vnd trincken aber ist so so nötig, das es nimer kan nachgelassen werden, weil wir in allen vnsern wercken sundig sind . . . So wissen wir nu von keiner andern geistlichen speis denn von dem brot das von dem himel gestiegen ist, vnd gibt der welt das leben, vnd ist also nötig, das es nicht nach gelassen kan werden, wenn wir gedenken zu gebrauchen des Abentmals des Herrn . . .« (A,6). Men skønt Herren har trøstet os med dette hellige evangelium, så har han også, for vor svagheds skyld, givet os synlige tegn som brød og vin, om hvilke han siger, det er mit legeme, det er mit blod. Når Jesus siger således, så tror vi hans ord, derfor kan man se, at vor bekendelse ene hviler på vor mesters klare og åbenbare ord; så kan nu enhver dømme, om vi er kættere, løgnere og sjælemordere, som Hoffman påstår. Tast forlanger nu, at Hoffman nævner ham ved navn de prædikanter, der har sagt, at

dømmerne. (Krafft, anf. skr. p. 102 ff. Selvom forf. har givet en grundig belysning af Tast's liv og gerning, må man dog stille sig skeptisk overfor den ensidige karakteristik af Tast: » . . . er ist sonst ein recht gelehrter, kluger, höchst-arbeitsamer, eifriger, behertzter, standhaffter Mann, und darneben bei den Königen . . . in grossen Gnaden und Ansehen gewesen« p. 105 f.).

de tryller (»-zaubern kunnen«) Jesus ind i et stykke brød (A,7f).

Dette sidste svarer Hoffman ikke på, men han giver nu en nærmere udredning af sin lære. Et af hans grunddogmer er: Gud har givet os ordet, hvilket er selve kraften, og ved siden af dette et tegn. Ligesom Gud gav Noa et ord, et løfte, således gav han ham også samtidig et ydre tegn, regnbuen; Abraham gav han en forjættelse og omskærelsen som tegn; Israels børn gav han som tegn på løfte og forjættelser påskelammet. Således indstiftede også Jesus den nye pagt med disciplene, og gav dem brødet og kaldte det sit legeme, og vinen og kaldte den sit blod, selvom han dog selv alene kan modtages i Ordet. I nadveren fatter vi ordet, som er liv og ånd, med troen, og seglet og tegnet »fatter« vi med munden, »Das brot nemen wir leiplich, vnd das wort fassen wir ins hertz«⁶⁴ (B,1). Hermann Tast svarer hertil, at de også tror, at hele kraften ligger i ordet, og at tegnet er givet os til troens bestyrkelse, men det striden nu står om er, at Hoffman siger, at tegnet kun er brød og vin; til dette siger prædikanterne nej⁶⁵.

⁶⁴) Hoffman's skelnen i sakramentet mellem ord og tegn er virkelig det »frühluthersche« standpunkt (Köhler, anf. skr. p. 792). Exemplerne Hoffm. her nævner har han uden tvivl fra Luther's »Vom Missbrauch der Messe« (WA 8,477 f.) hvor Luther selv bruger disse »lignelser« (p. 516) til at understrege, at når Gud giver en forjættelse, bruger han også et tegn, ligesom når man mennesker imellem giver løfter etc. bekræfter disse ved segl. Således gav Kristus også sit legeme og blod i brød og vin til bekræftelse af Guds ord. Hoffman kan derfor med god samvittighed sige, at Luther »talte hans sag« i det skrift, han sendte hertugen.

⁶⁵) Köhler viser, hvorledes Hermann Tast i sin sakramentlære er i overensstemmelse med Luthers nyere nadveropfattelse, (anf. skr. p. 793 f.) jvf. f.ex. WA 23, 191, 203, 251, 243. — Amsdorff havde ført en strid med sværmere parallel til disse Hoffmans tanker, i 1525. Det hedder således i »Vermahnung Nicolai von Amszдорff an die von Magdeburg wider den Rotten = und Sectengeist D. Ciclops«: »es sind falsche propheten . . . die da sagen, dass schlecht Brod und Wein im Sacrament auf dem Altar sei, und nicht der Leib und das Blut Christi . . . Das Brod (ist) der wahrhaftige Leib Christi, und ob wirs nicht verstehen noch vernemen, wie es zugehet . . .«. (Theodor Pressel, anf. skr. p. 21 f.).

Hoffman svarer, at for ham er brødet »figürlich vnd sacramentlich der leib Christi, nicht warhafftig«. Dog er det ikke kun brød og vin, men det er ham »ein gedechtnis« (B,2) Hermann Tast opfatter dette således, at han mener, Hoffman siger, at ordet er »figürlich«. Hoffman svarer, at det har han ikke sagt. Tast vedbliver imidlertid at spørge, hvorfor han mener, at ordet er »figürlich«, og Hoffmann svarer hele tiden, at han aldrig har sagt dette. Samtalen drejes ind på de to parter *skriftforståelse*. Herved drages »Hr. Stephan« også ind i samtalen⁶⁷. Hoffmans opfattelse her er den, man skal ikke forstå Kristi ord bogstaveligt — »literaliter«. Som eksempel fra skriften anfører han bl. a. Johs. 19,26-27: skønt Jesus sagde, at Johannes nu var Marias søn, så var han dog alligevel ikke »rigtig« hendes søn; når Jesus i nadveren siger, at han giver sit legeme, så er dette heller ikke »rigtig« hans legeme. Stephan svarer, at de to eksempler slet ikke »rimer med hinanden«, og iøvrigt siger Jesus heller ikke til Maria, at Johannes nu er hendes naturlige søn! Dette giver Hoffman anledning til at udspørge Stephan. Dette replikskifte er karakteristisk og skal derfor gengives (B,5):

Melchior Hoffman: So frage ich, haltet ihr das das brot sey wesentlich der leib Christi, odder brot?

Steffanus: Ich halte von dem brot, wie Christus sagt.

Melchior: Haltet ir, das das brot, welches die iunger gegessen haben, sey der leib der am Creutz gehangen ist?

⁶⁶) At Hoffman her ligger ganske på linje med Zwingli påviser Köhler (anf. skr. p. 794) idet han samtidig tilbageviser Lindens (anf. skr. p. 141) mening, at Hoffman her afviger fra Zwinglis lære; Linden er ikke opmærksom på udviklingen i Zwinglis nadverlære. »Was Hoffman lehrte, hatte Zwingli auch gesagt, allerdings erst in seinen späteren Schriften«; i forbindelse med Hoffmans lære, at nadverelementerne ikke kun er »almindeligt« »schlecht« brød og vin, men at det som minde om Kristi død får en højere betydning for Hoffm., siger Köhler: genau das vertrat aber Zwingli auch!

⁶⁷) Lic. Stephan Kempe, evangelisk præst ved St. Catharina kirken i Hamborg. Han ledsagede Bugenhagen til disputationen.

Steffanus: Ich halte da von wie Christus wort lautten.

Melchior: Das wort kenne ich wol, Ich frage aber nach dem brot, was ihr da von haltet. Da saget mir erwern grund.

Steffanus: Meinen grund wil ich sagen, und in summa mein grund stehet auff den worten Christi, dem glaub ich, der wird mich auch nicht verfuren, und weil er von dem brot sagt, Das ist mein leib, der fur euch gegeben wird, so ist das brot sein leib, der fur uns gegeben ist.

Melchior: Christus ist nicht das leibliche brot, das die iunger essen, sondern das wort . . . ⁶⁸.

På lignende måde foregik mange af disputationens repliker; man kom ikke rigtig nogen vegne, og noget nyt bragte diskussionerne ikke. Hoffman får her ingen redegørelse for Stephans nadverforståelse. Stephan tror på Jesu ord. Det samme gør Hoffman. Da Steffan endelig trænges, svarer han blot med at citere Jesu ord!. —

Den næste af de lutherske prædikanter, der tager ordet er Nicolaus Boye⁶⁹; han springer tilbage i handlingen og spørger Hoffman, hvorfor han holder på, at ordet er »figürlich«. Tast benytter lejligheden til at gentage dette spørgsmål. Hoffman benægter stadig at have sagt dette, hvorefter følger en del uro i salen, flere taler i munden på hinanden. Man får da notarerne til at læse Akterne igennem, og derved finder man ud af, at Hoffman ganske rigtigt ikke har sagt dette på noget tidspunkt! Johan Rantzow befaler da, man skal nu endelig lade dette spørgsmål ude af betragtning fremover! Dette sker imidlertid

⁶⁸) Köhler mener (anf. skr. p. 794) at Hoffman er under indflydelse af Schwenckfelds tanker, når han personificerer ordets »Realwert«, Kristus er selve ordet, og ved at modtage ham eller ordet i hjerte ligger hele sakramentets kraft.

⁶⁹) Johan Rantzow kalder ham senere i disputationen (B,7) »der alt' man«, ligesom han stadig i Akterne betegnes med dette tilnavn. Han var evangelisk præst i Weslingbuhren, Ditmarsken, som var første sted i denne landsdel, hvor Luthers tanker vandt frem. (Krafft, anf. skr. p. 168).

ikke, for både Hermann Tast, Boye, Dr. Reventlow, ja endog hertug Christian trænger ind på Hoffman og spørger ham, om ordet skal forståes »figürlich« eller »natürlich«. Hoffman svarer: »Dis ist der warhafftige verstand das wir gleuben der zusage vnd dem wort, vnd demen das siegel im wort da durch wir gesterckt vnd befestiget werden« (C,1).

Efter at Hoffman tilsyneladende har klaret dette skær, spørger Tast ham, om ordene »das ist mein leib« er klare eller uklare. Hertug Christian bryder ind og siger til Hoffman: sig ja eller nej! Hoffman svarer, at Jesu ord er klare, men han taler ikke om at brødet er hans legeme, der skal brydes. Hermann Tast siger strax hertil: »Bewert solchs mit schriefften«, og Hoffman svarer (C,2): »Marcus sagt, sie haben allzumal getruncken, ehe der Herre sprach, das ist mein blut des newen Testaments«⁷⁰. — Man taler videre om de samme ord uden at komme til noget endeligt resultat. Hoffman siger bl.a. (C,2) at dersom modparten kan bevise at Jesu legeme er i brødet, så kan og vil han også bevise det modsatte! Tast svarer naturligvis, at han kan bevise dette ud fra skriften, hvortil Hoffman siger: deraf følger så, at der er to naturer i eet væsen. Til dette siger Tast bare: »Da sagen wir Nein zu«! — Vi har een Kristus, siger Hoffman, der er død for os på korset; en anden

⁷⁰) I benægtelsen af Kristi legemlige tilstedeværelse i brødet er Hoffmans overensstemmelse med Karlstadt tydelig. Allerede i 1523 gjorde Karlstadt dette gældende i »Vom Priesterthum und Opfer Christi«. (H. Barge: Andreas Bodelstein von Karlstadt. II. Leipzig 1905. p. 151) Hoffmans ord i denne forbindelse er iøvrigt næsten ordret parallelle med Karlstadts i skriftet »Ob man mit heiliger Schrifft . . .« C,3. (Barge, p. 166). — Imidlertid følger Hoffman ikke Karlstadt i dennes benægtelse af syndernes forladelse i Sakramentet (: »darumm ist es nit wahr dass uns das Sakrament sünde vergebe. . . Die sein auch wohl so toll und arg, die Vergebung der Sünden im Sakramente suchen . . .«) (»Von dem Widerchristlichen Missbrauch«, 1524, B,2. Barge, p. 156 f.). Hoffman siger tværtimod flere gange i disputationen, at han tror tilgivelsens ord i nadveren.

Kristus er der ikke. Derfor kan Kristus ikke være brødet. Her bryder hertugen atter ind med et spørgsmål, der kan synes ganske overflødigt, idet han beder Hoffman sige sin mening, om nadverbrødet er Kristi legeme eller ikke. Hoffman svarer: *Nein, ich gleube es nicht, wie kan ichs gleuben? Ich halt aber das das brot figürlich sey, vnd nicht das wort* (C,4). Tast spørger ham da — vel atter i håb om at få et direkte anklagepunkt — om han tror, at ordet er sandt! Hoffman siger naturligvis ja, men Kristus lærer i Johs. 6, at han er brødet, og det brød er et andet end det, han gav disciplene ved nadveren, for dette var et bagt brød og et tegn, men ordet gav han som sit eget liv. »Das eine kan ia das ander nicht sein. Da zu schreibst Martinus selbs lautter vnd klar. Das Christus das wort sey, das man durch den glauben mit dem hertzen fassen musse, vnd das das brot zum siegel mit dem mund gegessen wird« (C,4). — Morsomt er det iøvrigt, at Hoffman her tilføjer: »Wenn ihr solches mit mir wolt bekennen, weren wir der sach bald eins!« Sin selvbevidsthed har han endnu i behold; udtalelsen kunne give det indtryk, at det var Hoffman, der havde stævnet de andre til disputation! — Herman Tast svarer, at han vil ikke »dele Kristus«, og Hoffman spørger, om Kristus da havde flere liv, da han sidder ved bordet og samtidig siger, at brødet er hans liv⁷¹, hvortil Tast kun svarer, at det kan ingen menneskelig fornuft fatte, det står ene i Guds magt.

For at komme videre i disputationen, får Dr. Rewentlow den ide, at man skal gå til selve teksten! Nadverordene læses op, hvorefter begge parter erklærer, at de tror på Jesu »hellen vnd klaren wort«, men, siger Hoffman, dersom man skulle tro på ordene direkte som de lyder, ville det betyde, at Kristus var i sakramentet med hud, hår og ben.

⁷¹) Köhler viser også her, hvorledes denne Hoffmans henvisning til den logiske umulighed i den såkaldte »praedicatio identica«, at de to naturer kan være eet væsen, minder om Zwingli. (p. 794). Hoffman nævner dette adskillige gange (C,2—C,4—C,6).

Prædikanterne svarer, at man skal lade al menneskelig fornuft fare og blot tro på ordene, som de står skrevet. Hoffman siger, der er mange skriftord, som ville føre os på vildveje, dersom de blev forstået ganske, som de lyder. Tast siger derpå: »Als ich mercke, so verforet euch ein regel, nemlich diese: Weil an etlichen orten der schrift etliche wort müssen anders verstanden werden, denn sie natürlich lauten, so meinete ihr, es sol hie in den worten des Abentmals auch so zu gehen. Das sagen wir Nein zu, vnd die Regel hie ist falsch!« (C,7)

Herefter erklærer Johan Rantzow, at disputationen er til ende. Imidlertid har Hoffman her til slut begået sin sikkert største fejl, idet han med en af sine sidste repliker har givet efter for sit heftige sind: »Ihr aber wollet das brot in den leib Christi verwandeln, vnd nicht ein gedechtnis lassen bleiben. In diesem articel müssen wir über ein komen, wo aber nicht, so wird es viel blutuergiessen kosten, wie es geret viel blut gekostet hat. Vnd wer ist des alles schuldig denn ihr, die ihr mit ewerm predigen die leute also leret« (C,5). —

Hertug Christian vil nu lade kongen, der opholdt sig på Gottorp slot, vide alt, hvad man har diskuteret, men inden forsamlingen skilles den dag, holder Bugenhagen sin tale (C,8)⁷². Han opregner alle Hoffmans argumenter endnu engang og bedømmer dem, og aflægger sin egen bekendelse om nadveren. Gennem 22 punkter gendriver han klart og overlegent alle Hoffmans læresætninger; flere gange i talen

⁷²) I »Acta ...« D,4 siger Bugenhagen, at han på befaling holdt talen men da han talte længe og hurtigt kunne skriverne ikke nå at få det hele noteret. Bugenhagen er blevet bedt om at lade den trykke, ligesom også Kongen på slottet mundtligt bad ham om at offentliggøre den. Bugenhagen aftrykker den derfor her i samme skrift som akterne fra disputationen. Talen fylder 111 sider! — Bugenhagen har imidlertid også udgivet talen i et selvstændig skrift på plattysk: »Eynne rede vam sacramente Dorch Joannem Bugenhagen Pomeran, tho Flensborch, nha Melchior Hoffmans dysputation geredt. Gedruckt tho Hamborch 1529. 101 sider. Et exemplar findes på Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn.

afbrydes han af Hoffmans tilråb! Bugenhagen påstår gang på gang, at Hoffman gør sig skyldig i en sammenblanding af fornuften og troen, og dette er dybest set Hoffmans store fejl, at han med sin menneskelige fornuft vil sætte sig op over Guds ord: »Wenn menschliche gedancken vnd vernunft vber Gotts wort sollen meister werden, so trost vns Gott; mit der weise würden wir keinen artikel des glaubens behalten. . . . Darumb ist der vernunft vnd allen sinnen verborgen, der glaube aber alleine bekennet mit Christo, das das brod Christus leib sey (K,7). . . . Was du nicht begreiffen kanst, das gleube Gottes wort, so irrstu nicht« (K,8). Hoffman påstod også, at når Kristus sidder i himlen, kan han ikke være i sakramentet. Bugenhagen vender dette om og siger, at dersom Kristus ikke sad i himlen ved faderens højre hånd, så kunne han ikke give os sit liv i sakramentet; samme argument brugte Weidensee også (jvf. p. 259). Da Bugenhagen kommer ind på de vantro's forhold til nadveren, afbryder Hoffman ham flere gange og råber, at han ikke tror, at et vantro menneske kan æde Kristi legeme og blod. Bugenhagen siger, »Er wird sich wol bewaren, das ihm kein or abgebiessen werde. Dis rede ich zu zpot der tollern vernunft, die gottis wort vnd werck allezeit meistern wil«. Det skader jo heller ikke solen, at den skinner på en mødding! (K,4) Endelig har Hoffman påstået, at prædikanterne hæver sakramentets elementer i vejret og gør det derved til Gud. Bugenhagen siger hertil, at han endnu aldrig har hørt, at noget bliver til gud af at blive løftet i vejret! (L,1), men sakramentet er »hochwirdig« og derfor bøjer Bugenhagen gerne knæ for det og takker Gud.

Efter Bugenhagens tale ville en del af forsamlingen også disputere nogle andre artikler med Hoffman, skriver notarerne (C,8) men hertugen kaldte Hoffman hen til sig, og de havde en kort samtale, som — tilføjes der — uden tvivl både Dr. Reventlow og »Pomeranus« lyttede til! Dette bekræftes af Bugenhagen, idet han efter sin tale skriver, at hertugen sagde »heimlich« til Reventlow og ham, at der

var en del andre artikler at forhandle med Hoffman om (L,5), hvorpå han kaldte Hoffman hen til sig og sagde: »Melchior, wie stehet es mit dem artikel von der tauffe? denn ihr solt geleret haben, man kunne wol on wasser teuffen«. Men Hoffman svarer, at han har ikke lært eller i sine bøger skrevet noget sådant om dåben. Hertug Christian nævner ham da et bestemt hus og bestemte mennesker, overfor hvem, Hoffman har lært således. Hoffman indrømmer da, at de har haft en del sammenkomster, men man må have misforstået ham på det punkt. Her griber Bugenhagen ind: »Da kund ich bald wol mercken, das Melchior kein luft mehr hett weiter zu disputiren, vnd weil er solches nicht geprediget noch geschrieben hette, vnd da zu auch selbs verleugnet, wolt ich nicht, das er weiter beschwerd solt werden, vnd sprach: Gnediger H. E. F. G. lasse solches anstehen, weil E. G. sein bekentnis gehört hat, vnd ihn niemand weiter anclagt«.

Disputationens første dag er hermed forbi for Hoffmans vedkommende. Man afhører imidlertid også to andre, som formodedes at bekende sig til samme lære, som Hoffman. Den første af disse var Johannes de Campis⁷³, der på Rantzow's spørgsmål: hvad siger I om sakramentet? svarer, at Hoffmans meninger ikke kommer ham ved; men iøvrigt viser det sig, at han har samme nadverforståelse som Hoff-

⁷³) I »Acta . . .« omtales han: » . . . frater Johannes de Campe, der sich magister Johannes de Campis nennet« (C,8) . Til belysning af dennes biografi er Johann Osberch's beretning af betydning. Han skriver (jvf. not. 6, pag. 239.) at Johannes van Campen bad om husly hos ham i Bremen en gang i 1526, at han derfra tog til Itzehoe, hvor domina for klosteret, en søster til Johan Rantzow, ansatte ham som prædikant. Men han gifter sig her med en tidl. nonne og stifter i 1528 bekendtskab med Hoffman »und wart ein swarmer vamme sacramente«. Det beskrives endvidere, hvorledes han efter dommen i Flensbg. flakker vidt omkring, begår bedragerier og forrædderier. Osberchs beretning om disputationen afviger dog en del fra »Acta . . .«, dels skriver han, at Johan Rantzow forhørte Johannes van Campis og herunder gav udtryk for sit — og sin søsters! — syn på ham, og dels lader Osberch ham klart sige, at han bekender sig til Hoffmans lære.

man og er helt uenig med prædikanterne (C,8ff). Da Herman Tast spørger ham, hvorledes han forstår nadverordene, svarer han kun: således som de lyder!

Den næste, der afhøres, er Jacob Hegge⁷⁴. Han er imidlertid kommet i tvivl om sit standpunkt og vil gerne lade sig belære (D,2). Bugenhagen befaler ham da at lade sig undervise af en, der kan lære ham den rette forståelse af Guds Ord — dvs de lutherske prædikanters opfattelse! Man afstår derfor fra yderligere at tale med Hegge. Forsamlingen rejser sig da og er netop ved at forlade salen, da der pludselig indtræffer en lille episode, der ifl. Akterne afstedkom stor munterhed. En mand, ved navn Johannes Barse⁷⁵, kommer løbende ind i salen, opfører sig med gebærder, grimasser og ord på en sådan måde, at hele forsamlingen brød ud i høj latter. Denne spøgefugl eller måske sindsforvirrede råbte bl. a. at han stod helt på Guds ord, hvad angik nadveren og var ganske uenig med Wittenbergerne. Augustinus, derimod, havde ganske fattet hvad nadveren var. »Ich gleube viel mehr dem Augustino denn dem Pomerano« (D,2). Hr. Stephan beder hertugen befale Silentium og kræver, at også dette menneske skal høres. Han udspørger ham da lidt om Augustin. Johannes Barse viser ukendskab og man lader ham fare. —

Indholdet af Hoffmans eget refaret af disputationen, »Dialogus und grundliche berichtung . . .« (jvf. p. 238) svarer på mange punkter til »Acta der Disputation . . .«; Hoffmans person forherliges naturligvis meget, og forfatteren citerer næsten kun Hoffmans udtalelser og refererer kun skødesløst de lutherske prædikanter. Interessant er det, at Hoffman

⁷⁴) Kaldes i »Dialogus . . .« Jakob von Dantzka og var sikkert gejstlig, idet han i »Acta ...« tituleres med »Er(n) Jacob . . .« (D,1).

⁷⁵) I »Dialogus« råber denne, da han kommer ind i salen, at han vil lade sig brænde sammen med Hoffman! Han tages iøvrigt i forsvar i det skrift, idet der bl. a. står, at han med stor alvor talte sandheden og byggede på den gamle lære (Augustin!), men man lo blot ad ham, og nogle anså ham for gal. (Dialogus C,1).

siger, at også Marquard Schuldorf var tilstede⁷⁶ og begyndte at tale om kættere, hvortil Hoffman sagde, at man her i disputationen ikke skulle tale om kættere, men om Guds ord. Johan Rantzow bad da Schuldorf tie. Hoffmans skildring af selve formen for disputationen mellem ham og prædikanterne, er dog sikkert ikke helt forkert. Han siger at de efter bedste evner prøvede at køre ham træt og således få ham til at modsige sig selv; lige så hurtigt den ene var færdig med ham, stod den næste op og fortsatte med spørgsmål osv. Men de kunne ikke fange ham i ord »dann Gottes warhait bey jm« (B,3). Hoffman bruger endvidere »Dialogus ...« i udstrakt grad til at rette angreb mod Bugenhagen. Da han f. ex. skal referere Bugenhagens tale ved disputationen, sker det indledningsvis således: »Vnder der mittler zeyt bekendt der Pomer seinen glauben vom Sacrament, ich möcht vil billicher myszglauben gesagt haben ...« (C,1)! Hoffman påstår iøvrigt, at Bugenhagen benyttede sin autoritet og store indflydelse til ganske at fordreje Hoffmans argumenter og sætninger, derfor afbrød Hoffman ham hele tiden. Ligeledes gør Hoffman Bugenhagen ene ansvarlig for den dom, der blev afsagt.

Johan Osberchs beretning om disputationen er kun kort og bringer ikke noget nyt eller afgørende. Det er tværtimod forkert, når han siger, at prædikanterne havde overdraget det til Steffan fra Hamborg at tale på deres vegne. Denne opgave havde Herman Tast fået betroet (jvf. p. 267). Osberch nævner dog det væsentligste, når han siger, at diskussionen drejede sig om, hvorledes ordene »dut isz min lif« skulle forstås. Dog synes det, at Osberch har været mest optaget af hertugens tilstedeværelse og opførsel. Han har været meget betaget af, at hertug Christian ikke mindre end fire gange brød ind i diskussionen, rejste sig og slog hårdt med hånden flere gange i bordet og stillede kloge spørgsmål til Hoffman!

⁷⁶) Det er forkert, når Lau (anf. skr. p. 172) siger, at Schuldorff døde under striden med Hoffmann før disputationen.

Afsnittet »Acta des Andern Tags« (Acta . . . L,7) oplyser at Frederik d. I, efter at have læst akterne fra disputationens første dag, befalede, at Hoffman og hans tilhængere skulle afstå fra deres lære, fordi denne nu havde vist sig at være en åbenbar fornægtelse af Ordet og Kristi befaling om sakramentet, og at de fremover ikke mere måtte lære folk deres anskuelse. Dersom de ikke ville rette sig derefter, skulle man landsforvise dem, for at folket ikke skulle føres bort fra Kristi ord og ind på ren menneskelære. Melchior og Johannes van Campe vil ikke tage imod denne »nåde« fra kongen og blev derfor jaget ud af landet⁷⁷. Jacob Hegge har endnu ikke kunnet beslutte hvilket parti han ville tilhøre og erklærer derfor på et direkte spørgsmål, at han vil blive hos sine »brødre«. Han får derfor samme dom⁷⁸. Bugenhagen skriver endelig til sidst, at en hel del af forsamlingen ønskede, at der skulle fældes en langt hårdere dom over Hoffman, dels fordi Hoffman selv flere gange i sine skrifter har ønsket sig døden (jvf. not. 51), hvis hans lære blev fundet falsk, og dels fordi han i disputationen »als ein Müntzerischer Auffrurer« havde sagt, at der ville

⁷⁷) Johann Osberch gengiver domsafsigelsen således: »Do sede Johan Ransow: Melchior, gy scolt theen thom Kyle und sin daer twe nacht und enen dach, und vort tom lande uth sunder tovent. Und gy, Johan, teit na Itzoho und sit daer ene nacht und nicht lenger«. — Den anderen twen deszgeliken«. (Anf. skr. p. 302).

⁷⁸) Jakob Heggens optræden og dommen over ham fik få måneder senere et efterspil: da Bugenhagen en dag omkr. pinsetid var undervejs ned fra prædikestolen i St. Petrikirke i Hamborg, kom Jakob Hegge hen til ham og bekendte grædende sine fejl ved disputationen i Flensborg. Bugenhagen afviste ham og var uforsonlig i 5 dage, men tilgav ham så. Hegge skrev en »Reuocation«, som Bugenhagen trykker sidst i »Acta . . .« N,3. Skriftens klare ord har for Hegge vist fejltagelsen, og samtidig med at han advarer alle andre mod lignende, opfordrer han til at læse forsk. skrifter af Luther, bl. a. »Widder die himelischen Propheten . . .« »Item er lese auch die Bekentnis Johannes Bugenhagen, was er von diesem Sacrament halte, vnd auch die Brunschweigische Ordnung«. (Sidstnævnte var Bugenhagen som bekendt forfatteren af.) Han slutter med at sige: Irren ist menschlich, aber nicht wollen weichen ist teuffelisch!

flyde meget blod, om prædikanterne ikke ville følge ham i hans nadverlære. Men andre forhindrede dog, at dommen om landsforvisning blev ændret («Acta . . .» L,7).

Hoffmans eget referat om domsafsigelsen er ikke mindre interessant. Man spurgte ham (Dialogus C,2), om han ville afstå fra sin lære, og han svarer, at siden han intet andet sandt om nadveren har fundet hverken i Skriften eller i sin samvittighed, så kunne eller ville han ikke fornægte denne lære. Han sagde, at han måtte forkynde sandheden, selvom alle bødler stod omkring ham. Derpå blev dommen afsagt. Hoffman tog dernæst strax ordet og udbrød: »Got sey lob, dann Christus spricht, wa man euch nit will leyden in ain ort, ziehet in das ander Aber es wirt komen in kurtzen zeyten, das jr werdt erkennen das wir euch die warhait gesaget haben«. Hertug Christian affærdiger Hoffman — og sætter dermed punktum for al yderligere diskussion med ham — med ordene: »Das wöll Gott nicht«! Hoffman beskylder endnu en gang Bugenhagen for ene at være ansvarlig for dommen og for at have optrådt både som anklager og dommer i sagen⁷⁹. Dialogens anden person, Erhart, siger dog trøstende til ham, at således har også tyrannerne i Det gamle Testamente forðum forfulgt de hellige profeter; også Johan Hus blev behandlet således af paven! Hoffman skriver endelig, at hans hjem i Kiel, efter dommen, var blevet plyndret, bogtrykkerredskaberne ødelagt, 1000 gylden var blevet

⁷⁹) Hoffman påstår, (Dialogus C,3), at hverken Kongen, hertugen, adelen eller råderne ville have noget at gøre med den dom, men de gjorde Bugenhagen alene ansvarlig for den overfor Gud. Men Bugenhagen tager de samme personer til vidne på («Acta . . . N,1) at Hoffman lyver, og at han selv, Bugenhagen, end ikke ville med ind i salen da dommen skulle afsiges, men hertugen overtalte ham dertil med »gode kristelige ord«, for dersom Hoffman angrede, var det Bugenhagens fortjeneste, sagde hertugen. Disse ord fik ham til at gå med ind! — (Krohn skriver (anf. skr. p. 188) at da Bugenhagen hørte, at Hoffman ikke angrede, blev han så bevæget af medlidenhed og »Zärtlichkeit«, at han vendte sig bort og jamrede over Hoffmans blindhed!)

stjålet, og han selv var nær blevet dræbt af de vantro! (C,4), hvilket Bugenhagen senere ironiserer over og spørger hvordan dog Hoffman, der altid »roste« sig af at være en stakkels, fattig lægmand og angreb præsterne for deres løn, kunne have så mange penge. Han må sandelig have forstået kunsten bedre end de værste tiggermunke⁸⁰!

Afgørende for Hoffman var det stadig at påberåbe sig Luther som autoritet. Han gjorde dette, da han sendte hertug Christian et af Luthers skrifter (jvf. not. 57), og han søger også direkte under disputationen at bruge Luther som garant for sin lære (jvf. p. 273). Heraf kan man dog næppe slutte, at Hoffman stadig betragtede sig som en god »lutheraner«, idet man dels kan erindre hans sidste heftige angreb mod Wittenberg-teologerne, og dels tager han direkte afstand fra dem og beskylder dem for at have klaget til hertugen over ham. Det er ligeledes næppe sandsynligt, at Hoffman stadig anså sig for at være elev af Luther og stadig håbede på en konkordie, som Köhler mener (anf. skr. p. 792). At Antilutheranerne gjorde brug af Luthers tidligste tanker til at dække deres egne anskuelser med var jo desuden en meget benyttet taktik⁸¹. Man vil af det foregående se, at Hofmans nadverlære var sammenstykket af flere reformators meninger, og med rette kan det siges, at »Hoffman's Ansicht vom Abendmahle deckt sich mit keiner der im Reformationszeitalter hervortretenden Ansichten völlig«⁸².

Når Hoffman senere klager over selve disputationens form og forløb, kan man give ham fuldstændig ret. En upartisk diskussion og meningsudvexling af parternes lære var det på ingen måde — langt snarere tog det hele form af et forhør af Hoffman; dette fremgår ikke mindre tyde-

⁸⁰) C. E. Kruse, hvis glorificering af Hoffman er tungtvejende i beskrivelsen af denne, tænker sig, at Hoffman arvede, medens han boede i Kiel, og at dette skulle være grunden til pengesummen! (anf. skr. p. 503).

⁸¹) Köhler, anf. skr. p. 792.

⁸²) Linden, anf. skr. p. 88.

ligt frem, da turen kommer til Jakob Hegge og Johannes van Campen. Rantzow's »samtale« med sidstnævnte minder mest om et truende forhør. I det hele taget har diskussionerne med Hoffman og dennes udtalelsers betydning og indflydelse været af ret formel art. Hertug Christian har med denne disputation ønsket een gang for alle at forsikre at ingen afvigelser fra den lutherske lære ville blive tålt indenfor »hans« lutherske kirke, der først nu stod i sin opbygning. Derfor har man lagt hele sagen op i et så højt plan, har samlet adelen, borgere fra Slesvigs og Holstens byer, lutherske prædikanter fra alle dele af hertugdømmerne og selveste Bugenhagen. Når Hoffman anklager denne for at have benyttet sig af sin store indflydelse, er dette sikkert sandt; dels nød Bugenhagen stor anseelse i Hamborg, ja hele landsdelen, dels viste hans klare, åndelige overlegenhed sig ved den store tale, han holdt, hvor han »scharf präzisierte den Lutherischen Standpunkt« (Köhler, p. 794). Bugenhagens blotte tilstedeværelse har sammen med hertug Christian naturligvis allerede på forhånd været garanti for, at Hoffman ville blive fordømt ved disputationen.

Man må imidlertid se denne disputations forløb og resultat i sammenhæng med hertug Christians hele reformationsværk. Christian stod netop i disse år midt i opbygningen af sin lutherske landskirke, som han med en fyrstes stærke hånd først etablerede i sine to len, Haderslev- og Tørninglen ved uvurderlig hjælp af »de lærde tyskere«, Magister Johan Wendt og Dr. Eberhard Weidensee⁸³. I

⁸³) Det er dog værd at bemærke, at Weidensee, der står som denne landsdels førende lutherske reformator under hertug Christian, tidligere – i Magdeburg – havde haft fra lutherdommen afvigende meninger om et så vigtigt punkt som barnedåben. Han mente ikke, at dåben nødvendigvis burde være et sakramente, da børnene ikke fik troen ved dåben, for Gud gav troen til hvem han ville. – Allerede 1524 synes han dog at have revideret denne dåbsopfattelse. (jvf. Fr. Hülse, anf. skr. p. 227 f.)

begyndelsen af 1528 begyndte han på ret organisatorisk vis systematisk at indføre luthersk kristendom i sit land-område, idet han sammenkaldte samtlige præster fra de to len til møde i Haderslev. Typisk er det, at »indbydelsen« formuleredes således, at præsterne skulle komme til mødet »saa framt som de wille beholde deris kircker«⁸⁴. To ting bør her nævnes som vigtigste resultater fra dette møde: der blev forelagt præsterne en udarbejdet ordinans, den første danske lutherske kirkeordning, »Artickel vor de kerkheren vp den Dorpern«, »som wij skulle rette oss effter tiill saalenge att wij selff bleffue bedre skickelige tiill att lære andre« (Thomas Knudsen⁸⁵). Desuden skulle samtlige præster i forbindelse hermed »giøre deris juramentum«, der både var en religionsed og en troskabsed overfor fyrsten, hertug Christian. Da denne eds indhold er af betydning i denne forbindelse skal den her citeres: »Jeg N. sværger ved den levende Gud at jeg med flid og troskab vil tage mig af almuen i det sogn, som jeg er sat over, og at jeg hverken åbenbart eller hemmeligt vil vedkende mig, forsvare eller lære nogen sætning af sakramentarernes eller gendøbernes eller en hvilken som helst anden vildfarende sekts lære. Drukkenskab, ukyskhed eller andre laster vil jeg med Guds hjælp sky. Desuden vil jeg være min nådige fyrste Christian og hans efterfølgere tro og lydige i alle tilladelige og hæderlige ting. Så sandt hjælpe mig Gud«⁸⁶. — Således blev disputationens resultat en ganske naturlig følge af

⁸⁴) Beskrivelse af mødet har vi i beretningen af Mag. Thomas Knudsen fra Hygum, der selv deltog. Fuldstændig afskrift efter originalen af H. Rørdam i »Kirke-Kalender for Slesvig Stift«, 1862, p. 177 ff. (Endv. Ny Kirkehist. Saml. II (1860—62) 253 f., H. Rørdam).

⁸⁵) Disse såkaldte »Haderslev-Artikler« indhold var for kun godt 70 år siden stort set ukendt. Omkr. 1889 lykkedes det A. D. Jørgensen at finde dette for hertugdømmernes reformationshistorie interessante og vigtige dokument i hertug Hans' Kancelli på Haderslevhus, og artiklerne aftryktes første gang i »Sønderjydske Aarbøger« 1889, 218 ff.

⁸⁶) Mag. Thomas Knudsen anfører edens latinske formulering (anf. skr. p. 177).

hertug Christians reformationsbestræbelser; Hoffmans landsforvisning blev den håndfaste bekræftelse på hertugens reformatoriske religions- og fyrsteeds formulering. — Ernst Feddersen er af den opfattelse⁸⁷, at udfaldet af disputationen viser, hvor tidligt Ortodoxien var fremvoxet i denne lutherske »Landeskirche«, og han mener ligeledes, at denne nye kirke led et stort tab ved udvisningen af Hoffman, idet Hoffman ikke var en vild oprører og politisk-social farlig — som en Münzer, men han var en fremragende repræsentant for lægfolket i kirken. Kirken tabte med Hoffman »einen grossen Fond lebendiger Frömmigkeit« og »einen grossen Teil ihrer Volkstümlichkeit«. Kirken blev dermed en »Pastoren- und Obrigkeitskirche«. —

Det er sikkert sandt, at man med Hoffmans dom fra officiel side satte grænse for spiritualismen indenfor kirken; det turde dog være et spørgsmål, hvor stort tabet var for denne nye lutherske kirke, ved at man »mistede« Hoffman. Vel viste han sig ikke direkte som en social eller politisk oprører, skønt dog både hans samtale med hertugen før disputationen (jvf. p. 262), hans udtalelser under disputationen om muligheden for fremtidige blodsudgydelser, der som parterne ikke blev enige, hans angreb på de lokale myndigheder (jvf. not. 44) ikke giver noget særligt overbevisende billede af, at muligheden herfor ikke skulle være til stede i Hoffmans person. — Når man læser Hoffmans skrifter, får man indtryk af, at forfatteren er en selvbestaltet »profet«, der med en fanatikers uhæmmethed og komplette mangel på diplomatisk følelse og selvkritik ikke viger tilbage for noget middel — det være sig den mest yderliggående allegoriske skriftfortolkning, der dog naturligvis er alvorligt ment, eller usaglige personlige angreb — for at gennemtvinge sin personlige opfattelse.

Den første lutherske kirke i denne landsdel var under direkte påvirkning fra Wittenberg, og man ser da også,

⁸⁷) Ernst Feddersen, anf. skr. p. 56, not. 22.

hvorledes disputationens resultat er vidnesbyrd, om de Slesvig-Holstenske reformatorer iver efter at stå på Bibelens »hellen und klaren Wort«, ligesom man også fornemmer deres lydighedsfølelse overfor øvrigheden, og heri fremtræder deres overensstemmelse med de lokale reformatorer i de tyske byer. Luther, Bugenhagen, Weidensee og hertug Christian har hurtigt set den fare, med rette, som Hoffman og hans lære udgjorde for denne spæde, lutherske fyrstekirke, og dommen over Hoffman og hans tilhængere var en naturlig konsekvens — og understregede samtidig kirkens nære forhold til Wittenberg.